

ПРАКТИКИ ПАМ'ЯТАННЯ І МЕМОРІАЛІЗАЦІЯ. ЯК ГІДНО ВШАНУВАТИ ГЕРОЇВ, ЖЕРТВ І ПОДІЇ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ?

Частина 1

(оглядова довідка за матеріалами преси та інтернету за 2022–2024 рр.)

Сьогодні Україна переживає найбільше випробування в своїй новітній історії – збройну боротьбу за незалежність та територіальну цілісність. На війні щодня гинуть військові та цивільні, росія руйнує українські міста і культурну спадщину. Потреба гідно вшанувати і зберегти пам'ять про ці події є надважливою вже зараз. Україна, як ніколи до цього, потребує системної і скоординованої державної політики національної пам'яті. Вагоме місце у ній посяде вшанування героїв і жертв російсько-української війни. Адже увічнення пам'яті полеглих, популяризація їхніх подвигів на державному рівні є вкрай необхідним завданням як з морально-етичних міркувань, так і задля консолідації суспільства, формування національної пам'яті та ідентичності [1].

Втім, наразі можемо спостерігати лише початки формування офіційного нарративу пам'ятання російсько-української війни. Одним із найбільш очевидних офіційних способів пам'ятання є дні пам'яті. У 2019 році президент України Володимир Зеленський встановив День пам'яті захисників України, які загинули в боротьбі за незалежність, суверенітет і територіальну цілісність України. Дата присвячена до дня виходу з оточення в Іловайську 29 серпня 2014 року, дня найбільших втрат української армії на Донбасі на той час. Ще один комеморативний акт, зініційований президентом уже в часі повномасштабної війни – 16 березня 2022 р. – запровадження загальнонаціональної хвилини мовчання для вшанування пам'яті загиблих унаслідок збройної агресії російської федерації. Хвилина мовчання проводиться щодня о 9:00 [2].

28 червня 2023 року, з нагоди 27-ї річниці прийняття Конституції, виступаючи у Верховній Раді, В. Зеленський також запропонував до загальнонаціонального обговорення основні орієнтири майбутньої Української

доктрини, покликаної сформуванню візії майбутнього держави в перспективі найближчих 5-10 років. Одним із основних орієнтирів Доктрини названо «Політику героїв». Її реалізація, зокрема, пропонує такі кроки:

«Меморіалізація війни та досвіду нашої перемоги. Створення пантеону Героїв та Національного військового кладовища. Створення Національного музею російсько-української війни та системи локальних музеїв, які вшанують пам'ять про війну та збережуть досвід перемоги для наступних поколінь українського народу.

Творче осмислення досвіду війни, експорт досвіду нашої перемоги засобами культури.

Створення офіційної історії війни, визначення національного канону інтерпретації війни з Росією – учасників війни, ключових подій війни, етапів війни, російських злочинів війни та здобутків українського спротиву» [3].

Саме триває робота над проектом Закону України «Про засади державної політики національної пам'яті Українського народу», який розробив Український інститут національної пам'яті – центральний орган виконавчої влади, який реалізує державну політику у сфері відновлення та збереження національної пам'яті нашого народу. Метою прийняття цього закону є комплексне законодавче врегулювання питань формування та реалізації державної політики національної пам'яті Українського народу, визначення її основних принципів та завдань, повноважень та основних напрямів діяльності суб'єктів політики національної пам'яті. Проект акта спрямований на комплексне врегулювання питань формування понятійно-категоріального апарату у сфері національної пам'яті; законодавчого врегулювання питань увічнення пам'яті та місць пам'яті Українського народу; чіткого визначення на рівні закону повноважень органів державної влади та інших суб'єктів політики національної пам'яті; забезпечення належної державної підтримки у сфері національної пам'яті; встановлення основних засад та принципів міжнародної співпраці у сфері національної пам'яті. Йдеться у ньому і про тяглу російсько-українську війну [4].

Розробку ще одного важливого документа – державної стратегії меморіалізації російсько-української війни – анонсував т. в. о. міністра культури та інформаційної політики України Ростислав Карандеєв під час круглого столу «Меморіалізація російсько-української війни: виклики та завдання», який було організовано Українським інститутом національної пам'яті 28 березня 2024 року у Києві. «На третьому році війни ми повинні говорити, що підхід до меморіалізації пам'яті про цю війну має бути систематизований... Концепт меморіалізації об'єднає нас усіх... Пам'ять важлива для наступних поколінь, як приклад життя та

приклад цінностей, якими воно має бути сповнене», – підсумував очільник МКП [5, 6].

Окрім того, команда чільних установ профілю політики пам'яті, меморіалізації та музейної справи: Українського інституту національної пам'яті, Національного меморіального комплексу Героїв Небесної Сотні – Музею Революції Гідності, Національного музею історії України у Другій світовій війні у партнерстві з Центром досліджень воєнної історії Збройних сил України, Департаментом культури та туризму Київської обласної державної адміністрації, Платформою культури пам'яті «Минуле/Майбутнє/Мистецтво», ГО «Музей сучасного мистецтва», Платформою пам'яті «Меморіал» та Фондом «Партнерство за сильну Україну» розробили методичні рекомендації для місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування та громадських організацій щодо заходів, пов'язаних зі збереженням та вшануванням пам'яті учасників, жертв та подій російсько-української війни (оприлюднені в лютому 2024 року). Тут можна знайти поради щодо створення, впорядкування і збереження меморіальних місць і місць поховання військових; увічнення пам'яті про учасників та події війни в публічному просторі населеного пункту (встановлення меморіальних табличок, пам'ятників, меморіалів, перейменування та присвоєння назв, створення книг пам'яті та мартирологів); музеєфікації війни; розробки і впровадження комеморативних практик, мистецьких, дослідницьких, інформаційних проєктів та кампаній. Ці рекомендації можуть слугувати дорожньою картою для органів влади та громад у питаннях меморіалізації та комеморації, які гостро активізувались з новим етапом збройної російської агресії від 24 лютого 2022 року [7].

Український інститут національної пам'яті також докладає значних зусиль для збереження пам'яті про сучасну російсько-українську війну. Ще у 2021 році спільними зусиллями УІНП, Представництва Президента України в Автономній Республіці Крим, Офісу Генерального прокурора, прокуратури АР Крим та міста Севастополя, Міжнародного фонду «Відродження», Центру дослідження безпекового середовища «Прометей» було створено «Віртуальний музей російської агресії». Це один із перших у світі цифрових інструментів із забезпечення доступу кожного до правди про російсько-українську війну та важливий інструмент збереження пам'яті про неї [8]. Також з 2015 року УІНП впроваджує проєкт «Усна історія АТО/російсько-української війни». Його метою є збір, опрацювання та оприлюднення усних свідчень учасників та очевидців російсько-української війни. У реалізації проєкту Інститут співпрацює з державними установами, громадськими організаціями, науковцями, журналістами, волонтерами. У результаті цієї співпраці видана низка книг, які доступні у

вільному доступі для завантаження [9]. А 24 лютого 2023 року, в перші роковини широкомасштабного вторгнення росії, УІНП започаткував збір свідчень про людяні та мужні діяння, здійснені під час російсько-української війни. Йдеться про факти допомоги, порятунку та мужніх вчинків, здійснених цивільними на окупованій чи прифронтовій території, як-от протести херсонців та енергодарців перед озброєними росіянами [10].

Однак у нас досі немає базового нарративу про російсько-українську війну. Формувати його потрібно вже зараз, адже війна триває вже понад десять років. Ми повинні відповісти на ключове питання: яке місце цієї війни в історії України та світовій історії, вважає історик Володимир В'ятрович [11]. Провідна наукова співробітниця Національного інституту стратегічних досліджень Ольга Михайлова слушно зауважила, що наразі державна політика пам'яті тільки визначає основні формати і засоби меморіалізації російсько-української війни. В її пріоритетах – утвердження українського суверенітету та гідності, як ціннісної домінанти українського Майдану. На думку дослідниці, наявні практики меморіалізації, на жаль, не відповідають масштабу викликів. Адже у війни, що триває, Україна захищає не лише свою державність та право нації на існування, але також ключові для людства цінності гуманності, цивілізованості, миру, людської гідності та свободи [12].

Значно жорсткіша в своїх оцінках щодо державної політики пам'яті Ольга Балашова, мистецтвознавиця та голова правління ГО «Музей сучасного мистецтва»: «Усе, що відбувається зараз із процесом меморіалізації в Україні, – прямий наслідок відсутності стратегічної та осмисленої культурної політики й політики пам'яті протягом всіх років незалежності. Нагадаю, вони не з'явилися на рівні держави навіть після десяти років вигризання цієї незалежності у військовому протистоянні. Ми жили в колоніальному тумані безпам'ятства, дозволяючи нищити свою культурну спадщину, не цікавилися власною історією, не бажали усвідомлювати цінність ані давнього, ані сучасного мистецтва, байдуже дозволяли руйнувати архітектуру та людинолюбно організований міський простір. Усі ці процеси не зупинилися з російською агресією, а тривають зараз. ... Ми маємо визнати, що системи культури в країні нема. Є конкуренція амбіцій та ресурсів. І ми навряд чи можемо зараз щось зробити, щоб уникнути наслідків наших багаторічних дій, а радше бездіяльності. Це погана новина. А хороша – в тому, що ми можемо не лише спостерігати, але й починати долати безпам'ятство: цікавитись історією, мистецтвом, архітектурою, найкращими практиками в роботі з пам'яттю, вивчати досвід інших країн. І зрештою створювати інакші меморіали та меморіальні практики» [13].

Безперечно, формування історичної пам'яті – процес інституційний, це завдання влади та культурних еліт. І щоб політика пам'яті була життєздатною та справді працювала на користь суспільства, вона має бути вибудована у громадському діалозі з державою за участі фахової спільноти. Важливо, що державні інституції усвідомлюють необхідність такого діалогу. Заступниця міністра культури та інформаційної політики України 2022–2023 рр. Галина Григоренко зауважила: «Сьогодні ми бачимо роль міністерства в процесі вироблення національних політик, колективних політик у сфері пам'яті. Пам'ять не може формуватися згори. Це виключно процес знизу, який можна обрамляти якимись інструментами та правилами, але не можна диктувати згори. Індивідуальна пам'ять складається у колективну на рівні громади, на рівні регіону, на рівні держави тільки через діалог. Роль міністерства має бути лише в тому, щоб уможливити цей діалог. Створити таку систему, в якій діалог потім реалізується у спільно ухвалені правила. Як ми обираємо місця, де встановлюємо пам'ятники, як ми обираємо героїв і яким способом це має бути зафіксовано на рівні держави. Інститут національної пам'яті є реалізатором цієї політики. Його створення – теж певний крок з боку держави, визнання, що це надважлива частина суспільного життя, оскільки ми не можемо проектувати майбутнє, не осмисливши, ким ми є і через що ми пройшли. І роль обох цих інституцій – міністерства, яке формує політику, та інституту, який реалізує політику, – є виключно рамковою. В демократичному децентралізованому суспільстві вона не може бути тією, яка диктує» [14].

Своєю чергою голова Українського інституту національної пам'яті Антон Дробович переконаний, що Україна має перейти до кооперативної моделі формування та реалізації політик щодо меморіалізації – залучати професіоналів, бізнес, громадський сектор. Експерт певен, що Україні потрібне потужне експертне поле та інфраструктура пам'яті, куди, окрім державних інституцій, мають увійти і недержавні: архіви, музеї, фундації, меморіальні центри, що займаються темою пам'яті та усною історією. «Що розгалуженішою буде ця система, то більш розвиненою буде культура пам'ятання в нашій країні», – говорить А. Дробович. Також він вважає, що політика з відновлення і збереження національної пам'яті повинна йти дуже близько з питаннями перехідного правосуддя, одним з компонентів якого є право на правду. За його словами, таким чином відновлення і збереження національної пам'яті це не просто про збереження минулого, це про відновлення справедливості тут і тепер для всіх майбутніх поколінь [5, 15].

Вагоме місце у формуванні політики пам'яті про тяглу російсько-українську війну посідають громадські організації. Зокрема вже згадана Платформа культури пам'яті «Минуле/Майбутнє/Мистецтво», що реалізує комеморативні, дослідницькі та мистецькі проекти, розробляє стратегії пам'ятання важливих подій в історії України та проводить публічні дискусії для залучення широкої аудиторії до роботи з минулим. Проект засновано у 2019 році громадською організацією «Культурні практики» у партнерстві з *forumZFD* (Форум громадянської служби миру) в Україні [16]. У квітні 2023 року Платформа культури пам'яті у партнерстві з ГО «Музей сучасного мистецтва» та за підтримки Швейцарії запустила довгострокову програму «Культура пам'яті в повоєнній Україні», присвячену викликам у сфері комеморації російсько-української війни. Невдовзі до ініціативи долучилося і Міністерство культури та інформаційної політики України. Програма покликана напрацювати платформу для публічного діалогу та займається: пошуком нових комеморативних інструментів з особливою увагою до практик сучасного візуального мистецтва; створенням освітніх продуктів для підвищення обізнаності людей про роботу з минулим і колективною пам'яттю, а також розробкою нових підходів до створення меморіалів і музейних процесів [17]. У рамках програми, зокрема, було реалізовано масштабний мистецький проект «Ти як? Виставка і дискусія», що мав на меті відрефлексувати досвід українців під час повномасштабного вторгнення росії в Україну. Основу експозиції склав «Архів мистецтва воєнного стану», започаткований Музеєм сучасного мистецтва після 24 лютого 2022 р. [18].

Актуальною ініціативою також стала Лабораторія практик меморіалізації, започаткована Платформою культури пам'яті «Минуле/Майбутнє/Мистецтво» разом із ГО «Музей сучасного мистецтва» за підтримки Фонду «Партнерство задля стійкості України». Цей освітньо-дослідницький проект триває з березня по липень 2024 року. Мета лабораторії – пошук нової візуальної мови для збереження пам'яті російсько-української війни та розширення підходів до створення меморіальних проектів. Як зазначають організатори, якщо в перші два роки повномасштабної війни меморіалізація відбувалася стихійно, то сьогодні ми все частіше чуємо про потребу в професійному підході: організувати спільноту людей, які вміють працювати з питаннями пам'яті; проводити дослідження; розробляти конкурсні процедури; сформувати рамки роботи з травматичним досвідом та дотримуватися їх; відійти від радянської мови меморіалізації; вести публічний діалог з громадами; знаходити інструменти для порозуміння у конфліктних ситуаціях, що спровоковані появою неоднозначних меморіалів. Саме таким майданчиком для формування професійної спільноти покликана стати

лабораторія. Загалом організатори отримали понад 1200 заявок: переважно архітектори, художники, місцеві громадські активісти, люди з академічного середовища. Учасники ознайомляться зі світовими практиками меморіалізації та візьмуть участь у розробці ідей меморіальних об'єктів для декількох місць пам'яті війни в Україні [19, 20].

У контексті громадських зусиль у сфері меморіалізації також варто згадати Платформу пам'яті «Меморіал» – неурядову, некомерційну ініціативу, яка належить агенції медійного росту «Або». Платформа розпочала свою роботу в березні 2022 року і має перед собою дві основні цілі: зберегти пам'ять про кожну людину, яка загинула внаслідок війни росії проти України, і таким чином олюднити цифри статистики; допомагати формувати міцний інститут національної пам'яті, адже це одна з умов безпеки в майбутньому. Команда «Меморіалу» збирає, верифікує та оприлюднює інформацію про цивільних жертв та військові втрати російсько-української війни; готує розповіді про загиблих для соцмереж, великих всеукраїнських ЗМІ та державних структур, таких як ОВА; працює над текстами великих форматів, які оприлюднює не лише на своїй платформі, а й на сайтах всеукраїнських та закордонних медіа; співпрацює із правозахисниками для подальшого притягнення до відповідальності винних у злочинах; знімає та займається дистрибуцією документальних фільмів про загиблих; спільно з партнерами готує виставки для закордонної аудиторії про вбитих російськими військовими українців. [21] Також наприкінці 2023 року Платформа пам'яті «Меморіал» презентувала відеопроєкт «Нація, яка пам'ятає». Це серія глибоких розмов про збереження пам'яті загалом, досвід інших країн у цій сфері та виклики, які стоять перед Україною [22].

Попри те, що російсько-українська війна нині перебуває в активній фазі, держава й експерти наголошують на важливості невідкладної меморіалізації цих подій. У «Рекомендаціях для місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування та громадських організацій щодо заходів, пов'язаних зі збереженням та вшануванням пам'яті учасників, жертв та подій російсько-української війни» зазначено: «Пам'ять про цю війну обов'язково мусить бути збережена. Вже зараз зрозуміло, що історія сучасної російсько-української війни посяде центральне місце в новітній українській історії та національній пам'яті. Зазвичай світові практики вшанування й осмислення війни починаються вже після завершення подій – припинення бойових дій. Однак події нинішньої війни відбуваються дуже стрімко, й щоб запобігти забуванню багатьох з них, ми вже сьогодні маємо робити перші кроки у напрямі меморіалізації. Уже зараз необхідно

міркувати, як найкраще зберегти пам'ять про учасників, жертв та події війни та сформувати нову культуру пам'яті» [23].

Власне, ця робота ведеться з 2014 року. Люди працюють у різний спосіб: збираючи історії, пропрацьовуючи травми в мистецтві, роблячи проекти меморіалів, збираючи мистецькі чи музейні виставки. Однак у 2022 році стало зрозуміло, що масштаб цієї війни значно більший – йдеться про наше виживання як суспільства, як держави. Щойно з початком повномасштабного вторгнення з'явився потужний суспільний запит на її меморіалізацію. Збереження пам'яті про війну стало запорукою подолання завданої нею національної травми. «Травматичний досвід – дуже важливий для колективної ідентичності. Пам'ять – це завжди актуальний феномен. Вона формується не для минулого. Пам'ять – завжди свідоме формування уявлення про самих себе для майбутнього, і тому витвори мистецтва, спогади набирають зовсім іншого забарвлення», – зазначає спеціалістка з колективної пам'яті та роботи з травмою Наталія Кривда. Вона підкреслює: «Єдиний спосіб для нас почувати себе краще, вийти з цієї травми – це втілення своєї відповідальності перед мертвими. Я б згадала напевно ще П'єра Нору* з його тезою про місця пам'яті. Французький інтелектуал говорив про те, що є місця, тези, слогани, пісні, споруди та витвори мистецтва, які стають гачками для нашої культурної пам'яті й відновлюють нашу ідентичність. Зачепившись за такий витвір мистецтва, місце, текст, подію, ми нагадуємо самі собі, хто ми є насправді» [14]. Дослідниця Центру міської історії у Львові Ірина Склокіна вважає вшанування пам'яті медіацією травматичного досвіду. Вона зазначає, що колективні ритуали мають терапевтичну дію: коли ми через ритуал вшанування, культуру, творчість і співпереживання перетворюємо свої неопрацьовані почуття, з якими неможливо впоратися, на більш зрозумілі емоції, і так заліковуємо свої рани [24]. Своєю чергою співзасновниця та кураторка Платформи культури пам'яті «Минуле/Майбутнє/Мистецтво» Оксана Довгополова вбачає у проговорюванні того, як ми будемо пам'ятати нинішню війну – «величезний крок соціальної терапії». Коли ми уявляємо собі меморіальний жест, ми нібито подумки стаємо в ту точку історії, коли війна вже завершена та ми маємо право її згадувати. Це робить нас трохи сильнішими [1, 25, 26]. Дослідниця також пояснює

* П'єр Нора (нар. 17 листопада 1931, Париж) – французький історик, автор концепції «місць пам'яті». Відомий завдяки монументальному виданню «Місця пам'яті». Цим терміном вчений позначає місця та символічні об'єкти, з якими певна група людей пов'язує свої спогади, цінності, досвід. Це локуси, у яких «пам'ять кристалізується й знаходить свій притулок». Свою теорію П'єр Нора розбудовує на ґрунті концепції «колективної пам'яті» французького філософа та соціолога Моріса Альбюкса.

посилену роботу з пам'яттю після повномасштабного вторгнення «фаховим інстинктом», коли у відповідь на стрес людина починає активно діяти у своєму фаховому полі. «Наприклад, після Бучі ми були шоковані і одразу починали щось робити, так само архітектори дуже швидко створили візуальну пропозицію, аби вгамувати свої власні переживання», – згадує О. Довгополова [1]. Подібна реакція була у митців, кураторів, музейників, науковців... «Втеча» у професійну сферу стала способом подолання фрустрації та розгубленості, дала змогу бодай якось відреагувати на горе та біль і не збожеволіти.

Беручи до уваги часовий проміжок від травматичних подій і міру їхнього осмислення, Оксана Довгополова разом із колегою по Платформі пам'яті «Минуле/Майбутнє/Мистецтво» Катериною Семенюк сформулювали поняття тактичної та стратегічної меморіалізації. Стратегічна – це те, що буде після перемоги, коли в нас буде наратив, коли зі всіх варіантів можливого майбутнього залишиться один. До стратегічної меморіалізації відносять втілення будь-яких довгострокових проєктів, зокрема будівництво меморіалів. Але поки що ми маємо справу із тактичною комеморацією як відповіддю на ситуацію болю та розпачу. Те, що людям важливо зафіксувати тут і зараз. Як правило, це щось тимчасове. Це може бути і матеріальний об'єкт, і збір усних історій, і стихійні комеморативні практики або церемонії, і фіксація стихійної меморіалізації. Це дуже важливо, адже за якийсь час цього може не стати, а воно теж значуща частина історії. До того ж спонтанні комеморативні практики можуть стати містком до чогось більш постійного [25, 27]. На важливості фіксації таких стихійних меморіалів наголошує також А. Дробович. Адже вони можуть нести важливу емоцію чи думку, можуть бути нервом свого часу, який здатен допомогти, наприклад, митцям створити проєкт пам'яті, який буде резонувати цілій нації. Зокрема таким народним ритуалом стало встановлення на могилах військових щогли з прапорами України та військових бригад. Це перебування під прапором дає відчуття солідарності. «Те, що стосується культури пам'ятання, може народитися, або як блискача інтуїція, яку всі підхоплять, або як процес спільного обговорення і випрацювання певної звички, – каже очільник УІНП. – Та, звісно, не все може прижитися. У нас не може бути мільярд ритуалів. Найтонше, найделікатніше, найважливіше для нас – збережеться» [22].

Загалом же А. Дробович так бачить процес відповідальної меморіалізації:

«Початковим етапом відповідальної меморіалізації є заглиблення в контекст. Важливо обов'язково врахувати загальний і локальний контексти.

Адже в будь-якому місці пам'яті (чи у значенні П'єра Нори, чи у вулчому контексті простору пам'яті) існує багатозначність та складні історичні передумови чи постфактум подій. ...

Другий стосується формулювання нарації, тобто певних способів адекватної оповіді складної історичної правди. Це дуже важливий нюанс, тому що в кожного часу є своя мова і свій запит. І як правило, складні теми містять речі, котрі стосуються екзистенційних нюансів та екстремального досвіду.

При цьому постає складне завдання вибудувати оповідь, аби не спотворити істину, але водночас щоб нарації були зрозумілі, існувала якась загальна логіка й ієрархія смислів. Але за будь-яких обставин завжди має йтися про історичну правду.

Третій стосується відповідальної меморіалізації – це пошук адекватної мови репрезентації та комунікації з громадськістю, розповідей про формальний контекст. Уже на етапі розробки проєкту має відбуватися комунікація з громадою, яка історично, культурно і просторово пов'язана з об'єктом, а також мають бути підключені представники інших громад.

Четвертий етап реалізації таких проєктів – це є, власне, втілення. Але втілення на підставі достатньої згоди та розуміння. Не йдеться про те, що абсолютно всі будуть згодні із запропонованим способом меморіалізації. Але на попередньому етапі вже має сформуватися своєрідна платформа згоди, яка б складалася з пунктів різних бачень, болючих точок, смислових блоків, які, принаймні, зрозумілі й поділяються громадою та авторами проєкту. Без створення такої платформи всі подальші кроки мають багато ризиків. ... Брак діалогу призводить до насилля над символічним простором і до виключення громади з процесу меморіалізації. І чим сумніше місце пам'яті, стосовно якого здійснюється меморіалізація, тим боліснішим є виключення спільноти із процесу вшанування пам'яті» [28].

На жаль, з огляду на зазначений алгоритм, наразі можемо спостерігати брак системного підходу до меморіалізації російсько-української війни. Паралельно з її документацією, збереженням артефактів та свідчень, для чого зараз, безумовно, оптимальний час, бачимо спроби глорифікації військової звитяги сучасних українців у пам'ятниках та меморіалах, тимчасом як основні засади такої меморіалізації (зокрема аксіологічні) є предметом наукових та експертних оцінок та дискусій [12]. Почасти це можна пояснити тим, що, як зауважив спеціаліст з публічної історії та історичної наратології Антон Лягуша, запит суспільства на пам'ять великий, а реагування держави – повільне: «Люди очікують, а держава дуже повільна. Тому люди й утворюють стихійні пам'ятки,

монументи, комеморативні практики, створюють нові жанри пам'яті. Вони почуваються так, ніби ніхто не чує про їхнє горе і не пам'ятає конкретну загиблу людину. Створюють щось, щоби кричати про цю пам'ять» [29].

Варто також наголосити, що відповідальна меморіалізація передбачає називання винних у злочинах агресії та геноциду. Щоб з часом злочинці не замаскувалися, не перефарбувалися, не перевзулися. У нашому випадку йдеться не лише про військово-політичне керівництво РФ, але і про виконавців. До прикладу, російські офіцери й солдати 234 десантно-штурмового полку чи 5 танкової бригади, що вчинили злочини, мають так само бути відомі, звинувачені і засуджені як учасники нацистських айнзатцгруп, вважає в.о. генерального директора Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр» Роза Тапанова [30]. Однак притягнення до відповідальності воєнних злочинців – робота на роки, якщо не десятиліття. Іншим меморіальним рішенням, на думку спеціаліста відділу аналізу тоталітарних режимів УІНП Віталія Огієнка, є створення збірних образів вбивць, організаторів та виконавців злочинів [31]. Та наскільки воно зараз задовольнить суспільний запит на справедливість і правду – відкрите питання.

При роботі з пам'яттю поширеною також є проблема дилетантизму, браку експертності та відсутності діалогу за участі всіх зацікавлених сторін. Актуальними залишаються слова заступниці міністра культури 2022–2023 рр. Катерини Чуєвої: «Меморіалізація – це завжди делікатне питання та професійний виклик. З одного боку, ми маємо зберегти численні місця пам'яті, враховуючи болісний та героїчний досвід чи особливості ситуації в конкретній громаді. З іншого – пам'ятати про те, що ці місця пам'яті мають промовляти також до людей, які не мають досвіду війни сьогодні, і до людей, які житимуть через десятки років після нас. Зрештою, пам'ятати про ризики. Адже звичні підходи часто беруть початок у відносно недалекому радянському минулому, що мало наслідком «наштамповані» меморіальні пам'ятники та наративи, вплив яких доводиться сьогодні долати ціною тисяч життів» [32].

Справді, Україні необхідно здійснити критичну переоцінку радянського та імперсько-російського підходів до меморіалізації війни. «Ми повинні розуміти, яка відповідальність перед нами стоїть вперше за століття, маємо нарешті переосмислити радянські та імперські практики щодо меморіалізації. Цей символічний простір – це не просто чергова квіточка чи статуя в наших містах, це те, що робить нас або міцнішими і витривалішими у цій війні, або робить нас слабшими, тими, які не усвідомлюють загрози, які перед нами стоять», – наголошує А. Дробович [5]. Авторка праць зі студій пам'яті Валентина Хархун

вважає, що потреба позбутися радянських стереотипів у портретуванні «Великої вітчизняної війни» – наш найбільший виклик. Оскільки радянський канон меморіалізації з превалюванням історичної деформації, фанфарності й деперсоналізації ще не був остаточно підважений ні в меморіальних, ні в музейних просторах, є велика загроза того, що він може бути відтворений у той чи інший спосіб при меморалізації російсько-української війни [33]. Зі свого боку заступник голови УІНП Володимир Тиліщак застерігає від формування нових історичних міфів, навіть з боку України: «Це – погана ідея. Вони шкодять патріотизму, адже приносять розчарування та недовіру. При відновленні чи збереженні національної пам'яті потрібно опиратися на результати наукових досліджень, а не вигаданих подій, які рано чи пізно впливуть на поверхню». Це означає, що у сприйнятті українського воїна треба відмовитися від радянських штампів ідеалізації. «Ми маємо поважати кожного українського військового, який не втік, не сховався, не уникнув служби, і зараз щодня приносить жертву, віддаючи здоров'я і життя для України. Тому питання вшанування подвигу захисників надзвичайно важливе. Пам'ять про них має бути увічнена й у назвах вулиць, пам'ятниках, музейних експозиціях, літературі тощо. Водночас ми маємо відходити від наративу, що герой – це безгрішний святий, не приміряймо цей штамп до живих людей. Пам'ять про нинішню війну буде базуватися не на її глорифікації чи тезі “можем повторить”, а на усвідомленні тої ціни, яку Україна заплатила у боротьбі за свободу», – переконаний В. Теліщак [34]. «Те, що ця війна і ця перемога залишаться стрижнем національної пам'яті і будуть в центрі політики – це безперечно. Тому справді дуже важливо уникнути повторення радянських підходів у меморіалізації пам'яті про війну», – підсумовує історик [35].

Ще один виклик – віднаходження власної мови меморіалізації, не скопійованої з інших воєн та іноземного досвіду [36]. За спостереженнями О. Довгополової, ми зараз продовжуємо користуватися мовою пам'яті, яка відноситься до Другої світової війни. «Мова вшанування Другої світової війни на нашому просторі – це радянська мова. І зараз ми опиняємося у якійсь шизофренічній ситуації. З одного боку, це частина нашої пам'яті, адже Україна брала участь у Другій світовій війні та зіграла роль у перемозі над нацизмом. Але вона була частиною Радянського Союзу. І всі меморіали в нас проговорені саме радянською мовою. І зараз Росія, яка теж була частиною Радянського Союзу та намагається апропріювати перемогу над нацизмом, веде війну проти України під цими самими гаслами, намагаючись перезавантажити троп «Великої перемоги», який винайшли в Радянському Союзі в 60-х роках. Російсько-українську війну ми не можемо меморіалізувати тою символічною мовою, у якій народилося гасло

«Можем повторить», – наголошує дослідниця. На її думку, люди часто використовують цю мову, тому що просто не знають іншої. К. Семенюк зауважила, що ті меморіали, які робили в Україні протягом 30 років незалежності, часто продовжують використовувати радянську символічну мову. Інколи неможливо відразу зрозуміємо – це про Голодомор, Чорнобиль або Афганістан. Як шукати мову? Доречно піти через мистецькі практики, вважають О. Довгополова і К. Семенюк: «Мистецтво реагує інакше, ніж усі раціонально орієнтовані інституції – академічна наука, держава. Мистецтво схоплює сенси, які формуються в суспільстві і які ми не можемо досягнути та зрозуміти. Митці, художники можуть схопити якийсь образ, відчуття, емоцію та запропонувати – і це може стати відправною точкою для формування нової мови комеморації» [37]. На переконання А. Лягуші, українці перебувають у точці нуль мови пам'яті – ми всі живемо в горі й наразі ще не маємо мови, якою це передати [29].

Також важливий пункт, пов'язаний із комеморацією цієї війни, – це партисипативність, залученість експертного середовища і суспільства. Головним є діалог щодо того, як пам'ятати війну, які форми комеморації обрати, як пам'ять про цю трагедію репрезентувати у публічному просторі. Практика показує, що ієрархієзована пам'ять є полем для маніпуляцій, міфотворчості, переписування і викривлення історії. Певною мірою партисипативність є подоланням імперативної практики комеморації, успадкованої від радянських часів. Це відхід від тоталітарного канону, коли влада вирішує, що та як пам'ятати [13, 38]. На жаль, Україна досі не позбулася цього прикрого спадку. Прикладом антипартисипативної момеріалізації, зокрема, є намір міської влади Дніпра зробити на місці знищеної російською ракетою частини багатоповерхівки на масиві Перемога меморіальний сквер. Його центральним елементом має стати «Пам'ятник загиблим від бомб» за ескізом скульптури Вадима Сідуря. Він зображає бомбу, яка пронизує людину. Роботу відтворить скульптор Гарнік Хачатрян. Сквер покликаний увіковічити пам'ять не лише загиблих у цьому будинку, а всіх жертв російського терору. Ключовою проблемою в такому випадку є навіть не зовнішній вигляд пам'ятника; постать автора, який хоч і був уродженцем Дніпра, та більшість життя прожив у Москві; доречність встановлення монумента, коли рана ще не загоїлася (14 січня 2023 року російська ракета Х-22 забрала життя 46 людей), а те, що думкою громади щодо вшанування пам'яті жертв цього злочину влада не поцікавилася [39].

Міжнародний та український досвід показує, що проведення архітектурного конкурсу сприяє публічній дискусії та дозволяє зібрати багато різноманітних ідей. Окрім того, що серед цих ідей обирається найвище оцінена,

існує можливість інтегрувати до неї вдалі рішення з альтернативних проєктів. Конкурсне завдання та критерії оцінювання повинні бути створені на основі позицій зацікавлених сторін. Важливо, щоб склад журі конкурсу був компетентним, а підвищенню сталості його вибору буде сприяти включення до складу не тільки експертів з архітектурної та художньої тематики, а й постраждалих від події та представників відповідальних департаментів органів виконавчої влади. До того ж меморіал повинен бути пов'язаним з місцевим контекстом, тому запрошення всесвітньо відомих архітекторів не гарантує створення успішного дизайну. У розробці меморіальних рішень обов'язково мають брати участь місцеві архітектори [40].

А. Лягуша також звертає увагу на такі проблеми пам'яті:

Політизація. Комеморативні практики й пам'ять про війну часто піддаються політичній маніпуляції. Використовуючи їх як засіб політичного впливу, різні сторони можуть намагатися змінити або перекрутити історичний наратив для досягнення своїх цілей.

Селективна пам'ять. Часто в історичних комеморативних практиках може спостерігатися селективне відображення подій, спрямоване на вибіркоче вшанування окремих подій, героїв або груп людей. Це може призводити до спотворення історичної правди й забування інших важливих аспектів або жертв.

Незабезпечення гідного вшанування всіх жертв. Деякі комеморативні практики можуть концентруватися лише на пам'яті військових героїв або певних груп, залишаючи без уваги цивільних жертв, внутрішньо переміщених осіб тощо. Це може викликати нерівновагу й несправедливість у вшануванні всіх, хто постраждав від війни.

Розміщення та збереження пам'ятників. Існує проблема вибору місць для розміщення пам'ятників та пам'ятних знаків. Це може стати об'єктом полеміки та конфлікту, особливо коли існують різні інтерпретації історичних подій або коли пам'ятники спричиняють болючі спогади для окремих груп людей [38].

Забуття та недбале ставлення. Прийняття факту забуття і того, що час бере своє – теж важлива правда. Нам сьогодні боляче і важко це прийняти, але це також частина життя і майбутнього, що не всіх будуть пам'ятати. Пафосний лозунг, що ніхто і ніщо не забуто, ніколи не реалізується на практиці. Тільки від нас залежить, що саме, як і якими зусиллями ми будемо пам'ятати [1].

Комодифікація війни. Як це не боляче, пам'ять про війну стає товаром. Трагедії і горе війни стають елементом гламурної культури. Підтвердженням цього є встановлена у 2023 році на території Національного історико-архітектурного музею «Київська фортеця» гіперреалістична скульптура Героя

України Олександра Мацієвського, яка радше нагадує експонат музею Мадам Тюссо [13]. Теми війни і патріотизму також активно експлуатуються в маркетингу та рекламі, часто порушуючи етичні межі. Для прикладу можна згадати напій «Героїчна Буча комбуча», пиво «Герої не вмирають», горілчані вироби «Привид Києва» і «Непоборна», спідню білизну з написами «Чорнобаївки» і «Stop war in Ukraine», боді «Українка» з обрисами ракет, зруйнованих будинків і назвами постраждалих від атак українських міст (у дописі в соціальних мережах пропонувалося зібрати лук – «одягни війну та підкресли це сумочкою»), килимок для витирання ніг «Все буде Україна»... У таких випадках розмова про недоречність змінюється розмовою про зневагу й знецінення. «Камуфляж на сосисках, бронезилети на мобільних телефонах, нова сукня на фоні понівеченої російськими загарбниками території – все це спотворює репрезентацію війни, нівелює історичну цінність жертв серед цивільного населення та військових. Не кажучи вже про те, що такий креатив ніяк не допомагає бренду продавати», – пише креативна агенція *Patsany*, яка започаткувала проєкт «Не став війну на промо» [41, 42].

Також уже сьогодні варто замислитися над тим, як вписати російсько-українську війну у світовий простір пам'яті, зокрема європейський. Адже це водночас перша війна за демократичну Європу у XXI столітті. Окремі напрацювання в цьому напрямі можемо знайти у візійному документі реформ для відновлення України «Бачення України 2030: соціально-гуманітарна сфера», який було підготовлено коаліцією «Реанімаційного пакета реформ» разом зі Школою політичної аналітики та 50 незалежними громадськими експертами. Для посилення «українського голосу» та інтеграції з європейським пам'ятним простором, зокрема, пропонується: розробити Стратегію з просування України у європейському просторі пам'яті; сприяти вступу українських інституцій до європейських мереж, які діють у сфері пам'яті та культури (наприклад, *European Network Remembrance and Solidarity, Platform of European Memory and Conscience*); забезпечити моніторинг та можливість реконцептуалізації європейських музейних експозицій на предмет включення/деколонізації української складової; реалізувати програми з підвищення обізнаності з історією України та заходів із забезпечення інтегрування українського історичного нарративу в колективну пам'ять громадян країн-членів ЄС, НАТО та в глобальному контексті. Індикатором ефективності цих кроків, на думку укладачів, має стати: повноцінне включення України до програм ЄС (наприклад, *Creative Europe, Horizon Europe, Erasmus+, Citizens, Equality, Rights and Values (CERV)*), що передбачатиме участь українських державних інституцій у сфері національної пам'яті, у фінансуванні проєктів

Європейською комісією; запровадження наших пам'ятних дат в європейський календар; присутність українських тем у публічному історичному просторі європейських країн (музеї, топоніміка, меморіальні об'єкти, меморіальні заходи) тощо [43].

Також доцільно подивитися на російсько-українську війну крізь світову призму. Несправедливо було б забути іноземних громадян, які віддали життя за Україну, не згадати підтримки десятків країн, які прийшли нам на допомогу. Зокрема народний депутат України, голова підкомітету з питань культурної політики Комітету Верховної Ради України з питань гуманітарної та інформаційної політики Микола Княжицький переконаний, що у Києві повинен постати Музей Європи та європейської сили, в якому буде представлено безпрецедентну допомогу, яку європейські народи та держави надали Україні та українським біженцям [44].

Корисно буде розглянути, як відбувається процес меморіалізації російсько-української війни на прикладі конкретних національних меморіалів та місць пам'яті в регіонах. Зупинюсь як на вже втілених меморіалах, так і на тих, які існують лише в проекті, однак, поза сумнівом, матимуть вагомий вплив на формування нової культури пам'яті.

Меморіалами є об'єкти чи простори, що вшановують пам'ять загиблих, творять спільноти, поєднують публічне й особисте, минуле та теперішнє, показують ті прагнення, які країна чи спільнота має відносно свого майбутнього. На прикладі Національного меморіалу 11 вересня у Нью-Йорку, Меморіалу жертвам Голокосту в Берліні, Парку свободи у Преторії, Меморіалу геноциду в Сребрениці, в'язниці Туоль Сленг та «полів смерті» у Камбоджі й інших меморіальних комплексів бачимо, що процес їхнього створення є тривалим і комплексним. Адже передусім це про пошук спільних рішень та наративів у взаємодії місцевої громади, влади, професійних і мистецьких спільнот. Це також робота з людьми, для яких трагічні події минулого є травмою. Відтак сам процес розробки меморіалу має терапевтичну роль і є однаково цінним поряд із фінальним матеріальним втіленням. Чи це монументальні комплекси, маленькі пам'ятники, парки, чи це місця пам'яті – просторова форма меморіалів залежить від питання: для кого вони розраховані? Чи є це меморіал місцевого, чи національного значення? Наскільки процес створення меморіалу був чутливим до особистого досвіду спільнот, і чи не монополізує національна держава пам'ять про історичні події? Світовий досвід меморіалізації травматичної історії показує, що підходи і розуміння пам'яті різняться в кожній країні. Десь це лабіринт із бетонних

плит, десь – фотографії закатованих людей, десь – монументальна архітектура і штучні озера, а десь – справжні людські кістки і черепи [40, 45].

Український національний пантеон

Зведення пантеонів – це звична та тривала практика для європейських країн, які прагнуть як вшанувати своїх видатних співгромадян, так і підкреслити утвердження своєї державності. Свої місця спочивання героїв мають Велика Британія (Вестмінстерське абатство), Франція (Собор Святої Женеви), Португалія (Церква Святої Енграції), Польща (у краківському замковому комплексі Вавель і в крипті Храму Божого Провидіння (Пантеон великих поляків), що у Варшаві) тощо. На 33-му році незалежності в Україні немає жодного місця, яке претендувало б на статус пантеону.

Хоч історія створення пам'ятного місця для вшанування героїв тягнеться в Україні щонайменше з 2005-го року, коли тогочасний президент Віктор Ющенко видав указ про створення «Алеї видатних українців». Згодом схожі укази підписували його наступники, Петро Порошенко та Володимир Зеленський. Втім, жоден із них так і не переріс у реалізований проєкт. Цього не сталося навіть після скандалу з похованням українського поета, драматурга Олександра Олеся у 2017 році. Тоді в Чехії примусово викопали останки поета та його дружини через те, що за утримання могили перестали сплачувати кошти.

Причинами гальмування називають небажання фінансувати настільки дорогий і довгостроковий проєкт і брак політичної волі, який прикривається вічним «не на часі». Ще одна проблема, як вважає А. Дробович, є зовнішньою: «У силу цілеспрямованих дій Російської імперії та Радянського Союзу останки багатьох видатних людей були загублені, знищені, вкрадені. У підсумку ми позбавлені пам'яті про ці постаті. Пантеон – це ж місце великої консолідації! Коли сказати людині, що перед нею лежить князь, який тисячу років назад побудував фортецю *N*, її вже важче переконати в тому, що вона – “чийсь молодший брат”» [46, 47].

Голова УІНП поділився напрацюваннями робочої групи зі створення пантеону. Станом на червень 2023 року базова рамка проєкту виглядала так:

- пантеон має популяризувати цінності свободи, гідності та жертвовності;
- пантеон має відображати тяглість збройної боротьби України за державність – від Київської Русі й донині;
- у меморіалі можуть бути вшановані українці різного походження та віри;
- фізично пантеон має містити: поховання; капличку, ротонду або колонаду з бойовим прапором; площу для урочистих церемоній та скульптури;

- пантеон не є кладовищем (і не має жодного стосунку до майбутнього військового кладовища);
- у пантеоні цілодобово нестимуть варту бійці Окремого президентського полку [46].

Доречно також зазначити, що УІНП запропонував трирівневу модель функціонування місць пам'яті, що передбачає вшанування захисників України на національному та локальному рівнях. Сюди входять: Український національний пантеон; Національний військовий меморіальний комплекс; сектори військових поховань, окремі могили, пам'ятники та пам'ятні знаки. На думку голови УІНП така тривимірна модель пам'ятання є доволі вдалим класичним рішенням, особливо з огляду на те, що інфраструктура пам'яті в Україні лише формується [48].

За логікою пантеон має стати місцем ушанування тих, хто присвятив життя Україні, хто уславив її в мистецтві і науці, віддав за неї життя у бою. Тут мали б постати як кенотафи найвидатніших українців, так і реальні поховання, перенесені до пантеону. Втім, наразі критерії та процедура визначення, кого саме ховати та перепоховувати в майбутньому пантеоні – відкрите питання. Серед постатей, які мають до нього увійти, називають князя Володимира, Степана Бандеру, Симона Петлюру, Євгена Коновальця, Івана Мазепу та інших діячів [46, 47]. Щоправда, Міністерство культури під головуванням Олександра Ткаченка не погодилося з таким баченням і заявило, що пантеон героїв має звеличувати не конкретні особистості, а людські чесноти: свободу, гідність, жертвність. Тоді ж міністерство обстоювало ідею об'єднання Національного пантеону та Національного військового меморіального кладовища. Однак таку думку не підтримав В. Зеленський. У вже згаданій Українській доктрині передбачена побудова обох цих об'єктів [49, 3].

Відкритим також залишається питання місцеперебування майбутнього пантеону. Ще у 2017 році УІНП запропонував розмістити його на місці Арки дружби народів, яку згодом перейменували на Арку свободи українського народу. У 2022 році Міністерство культури оптимальною вважало локацію Національного музею історії України у Другій світовій війні [50, 51]. Частина експертів вважає вагомою історичну тяглість у цьому питанні. Зокрема доктор історичних наук Ігор Гирич нагадав, що перший український пантеон – поховання святих у печерах Києво-Печерської лаври. Саме там був похований, як Герой, учасник Грюнвальдської битви 1410 року князь Федір Острозький. У XVIII столітті роль пантеону виконував Межигірський монастир, де були поховані полководці Семен Палій і Самійло Самусь. Також всі ознаки давнього меморіального цвинтаря має

Аскольдова могила в Києві [52]. Вона названа на честь першого літописного князя Києва Аскольда, який, за легендою, був тут похований. З кінця 18-го до початку 20-го століття Аскольдова могила була великим міським некрополем. У 1918 на цьому місці урочисто поховали полеглих Героїв Крут. З 2014 року тут почали встановлювати меморіальні знаки на честь загиблих героїв битв за Донецький аеропорт, Дебальцеве, Іловайськ. Також на Аскольдовій могилі облаштовано три могили часів незалежності: майданівцю Олександрю Клітинському, та двом військовим – Марку Паславському і Герою України Дмитру Коцюбайлу («Да Вінчі») [46, 53].

Власне, поховання Дмитра Коцюбайла вкотре актуалізувало питання створення українського пантеону. 21 березня 2023 року військова ЗСУ та керівниця медичної служби «Ульф» Аліна Михайлова, яка була нареченою Дмитра, зареєструвала на сайті Офісу Президента петицію про створення Національного Пантеону Героїв на Аскольдовій могилі. У ній зазначено, що тут мають відбуватися почесні поховання та встановлюватися пам'ятні об'єкти для увічнення видатних історичних діячів України. Усього за півтори доби петиція збрала необхідних 25 тисяч підписів. Підтримав її і В. Зеленський. За його словами, ініціативу вже опрацьовує Мінкульт. Президент також доручив Кабміну «рухати це питання далі» спільно з КМВА [49, 54]. Зі свого боку мер Києва Віталій Кличко зауважив, що Аскольдова могила розташована в буферній зоні ЮНЕСКО, але «якщо бажання громади міста Києва, буде, і воно буде підтримано, то без будь-яких зауважень» [53].

Історик Павло Подобєд слушно зазначив, що головне призначення пантеону – об'єднати живих, стати місцем, де пересічна людина відчуватиме гордість за свою країну, причетність до історії великого народу. Унікаючи втілення цього проєкту, наша держава позбавляє себе права на пам'ять [47, 46].

Національний військовий меморіальний комплекс

Національні військові кладовища відіграють важливу роль у збереженні й передачі історії та пам'яті. Вони створюють місце для вшанування військових героїв та виявлення вдячності за їхню службу. Після Першої світової війни на цвинтарях почали з'являтися уніфіковані поховання як відображення творення ідеї демократичної нації, коли могили офіцерів і солдатів отримали єдиний дизайн. Однакові намогильні пам'ятники апелюють до військового однострою, в якому воїни йшли в бій. Він був однаковий для всіх, чи ти командир, чи піхотинець. Строго впорядковані уніфіковані поховання також перетворюють сумне цвинтарне поле на поле військової звитяги, де навіть після смерті бійці ніби

залишаються в лавах війська. Кладовища також є місцем відпочинку та роздумів для відвідувачів, нагадуючи про цінність миру та свободи. Зазвичай вони керуються державними органами або військовими організаціями. Серед найвідоміших прикладів – Арлінгтонське національне кладовище в США та Нотр-Дам-де-Лоретт у Франції [38, 55].

Ідея створення Національного військового кладовища в Україні виникла за кілька років до початку війни – у 2011 році. Тоді Верховна Рада ухвалила постанову щодо проєкту будівництва такого кладовища. Сам проєкт подав депутат від «Партії регіонів» Вадим Колесніченко. Передбачалось, що на такому цвинтарі будуть хоронити учасників Другої світової війни та інших військовослужбовців. На постанові реалізація закінчилася. До ідеї побудувати Національне військове кладовище уряд повернувся у 2020 році, після шести років російсько-української війни, коли затвердив законопроєкт про будівництво в Україні Національного військового меморіального кладовища. У травні 2022 року відповідний закон ухвалила Верховна Рада. Розробкою займалися Міністерство культури, Міністерство у справах ветеранів, представники УІНП та громадськості. Закон передбачає розміщення на спеціально відведеній земельній ділянці архітектурного комплексу, що включатиме військове кладовище, музейний комплекс, ритуальну будівлю та інші необхідні споруди для організації почесних поховань загиблих осіб, які захищали незалежність, суверенітет та територіальну цілісність України, забезпечували виконання службових обов'язків та присяги на вірність Українському народу. Увічнення пам'яті тих, хто вже був похований на інших цвинтарях, здійснюватиметься у музейному комплексі Національного військового меморіального кладовища [56].

При Міністерстві у справах ветеранів України восени 2022 року була заснована окрема установа – «Національне військове меморіальне кладовище», яка опікується його створенням, а згодом – забезпечуватиме належне функціонування простору [52]. Однак подальший пошук відповідної ділянки для кладовища тривав ще півтора року. Родинам загиблих пропонували як мінімум 5 потенційних місць для будівництва цвинтаря – від середмістя столиці до Київщини. Спершу меморіальне кладовище для полеглих бійців вирішили створити у Биківні, поруч із Національним історико-меморіальним заповідником «Биківнянські могили» – найбільшим в Україні місцем поховання жертв сталінських репресій. Верховна Рада навіть підтримала законопроєкт, який передбачав таке розташування цвинтаря [57]. Однак, попри підтримку родичів полеглих воїнів, ділянка у Биківні мала проблемні моменти: нашарування пам'яті, високий ризик натрапити на старі поховання жертв сталінського терору при

будівництві, що суттєво б його уповільнило, а також недостатній розмір ділянки. Тимчасом голова УІНП А. Дробович наполягав, що національне військове кладовище потребує площі в сотні гектарів – «це фундаментальний простір пам'яті на століття» [58, 48]. Зрештою, 8 грудня 2023 року Парламент ухвалив рішення про перенесення військового кладовища у село Гатне Фастівського району, що межує з Києвом. Цьогоріч на будівництво та функціонування Національного військово-меморіального кладовища Уряд виділив 515 мільйонів гривень. Втім, через провалену комунікацію частина родичів полеглих захисників не погоджується з таким вибором. Вони почуваються зневаженими та наполягають на будівництві меморіального кладовища в межах столиці [59].

Наразі всі зусилля спрямовані на пришвидшення будівництва кладовища, адже чимало родин позбавлені права на гідне поховання і вшанування пам'яті своїх полеглих героїв. Ситуація особливо загострилася після червня 2022 року, коли Україна почала повертати тіла загиблих захисників Маріуполя. Їхні сім'ї вже майже два роки зберігають прах воїнів удома чи в крематоріях. Така ж ситуація у людей з тимчасово окупованих територій, які не можуть поховати бійців удома [60]. Врешті, гарантоване законом родині право обирати, поховати захисника на військовому секторі місцевого кладовища в місті чи селі, де вона живе, або на Національному військовому меморіальному кладовищі, до спорудження останнього залишається номінальним. «Герої заслуговують на вшанування на Національному меморіальному військовому кладовищі, куди повинні приходити іноземні делегації та майбутні покоління. А нація має право знати ціну, яку вона платить за незалежність і власні кордони», – наголошує історикня, активістка, культурна менеджерка та керівниця патронатної служби полку «Азов» Олена Толкачова [61]. Вона також вважає, що на цвинтарі було б доцільно виокремити військові підрозділи або ховати полеглих секторами: тих, хто загинув на «Азовсталі», під Бахмутом, на Харківщині, під Херсоном, у битві за Київ. І біля кожного з тематичних секторів розмістити історію, описати цю битву й кожного загиблого [24]. Повністю побудувати весь комплекс Національного військового меморіального кладовища планується до 2027 року. Однак перші поховання можуть відбутися вже наприкінці літа – на початку осені цього року. У державній установі «Національне військове меморіальне кладовище», яка є замовником будівництва, стверджують, що скоротили терміни виконання робіт усюди, де це було можливо. Водночас тут запевняють, що на розроблення проєкту центральної площі й центрального монумента, які стануть серцем комплексу, буде оголошено всеукраїнський відкритий архітектурний конкурс. І кожен охочий зможе запропонувати своє бачення, а переможець впише своє ім'я в історію [62, 63].

Та не встигли вщухнути суперечки через місце розташування кладовища, як почалися нові – з приводу козацького хреста як ключового візуального та смислового елемента комплексу. Варто зазначити, що козацький хрест ще з XVII ст. є важливим символом української мілітарної культури, включно з меморіальними практиками. УІНП як офіційний розробник меморіальних рішень для військових поховань і концепції Національного військового меморіального кладовища та співавтор урядового законопроектів про його створення, передбачав, що з огляду на тривалу мілітарну традицію основним варіантом надгробку на головному військовому некрополі має стати саме козацький хрест. Зокрема це було запропоновано у рекомендаціях для організації секторів військових поховань на всіх кладовищах України ще у 2015–2016 роках. Водночас з огляду на різні релігійні переконання воїнів, передбачений також додатковий варіант намогильної споруди – нейтральна прямокутна таблиця. Така опція забезпечує можливість вибору, а також дозволяє викарбувати на таблиці відповідний релігійний символ (Півмісяць, Ом, Зірка Давида, Колесо Дгарми, Дев'ятикінцеву зірку тощо) для вірян нехристиянських конфесій або, наприклад, зображення Державного герба України для тих людей, які не сповідують жодної релігії.

Втім, віднедавна почали лунаєти голоси із закликом відмовитись від козацького хреста на користь лише прямокутної таблиці «з міркувань інклюзивності та забезпечення рівності», а також дотримання строгої естетики та одноманітності на кладовищі. В УІНП вважають перші закиди спекулятивними, а другі – перебільшеними. Тут переконані, що наявність та нормативне закріплення двох варіантів надгробків забезпечить дійсну інклюзивність в цьому питанні, дозволить врахувати інтереси різних груп й гарантуватиме реальну реалізацію конституційного права захисників сповідувати й практикувати будь-яку релігію або не сповідувати жодну. А одноманітність, впорядкованість, лаконічність та стандартизованість легко досягаються поділом на окремі сектори. До того ж архітектор проекту Сергій Дербін, в рамках підготовки ескізу Національного військового меморіального кладовища, передбачив уніфікаційне рішення для намогильних споруд – визначення прямокутної таблиці вихідною формою для вирізання козацьких хрестів. Відтак хрест тяжітиме до прямокутної форми, в яку він де-факто вписаний і з якої вирізаний. Це забезпечить додаткову подібність та впізнаваність обрисів цих двох видів надгробків навіть у випадку змішаного розташування. Голова УІНП А. Дробович наголошує, що в українському мілітарному контексті козацький хрест давно перестав бути суто релігійним атрибутом, а перетворився якщо не на культурний символ в ширшому сенсі цього слова, то точно на загальний символ війська. Відтак відмова від нього де-факто є

відмовою не лише від багатовікової традиції (більшості сучасних країн світу не існувало тоді, коли на наших теренах уже ховали військових під таким хрестом), але виявом неповаги та нечутливості до дійсно вагомого компоненту української національної та військової ідентичності [64].

При реалізації Національного військового меморіального кладовища варто також врахувати досвід інших країн. Класичним прикладом військового некрополя є Арлінгтонське національне кладовище у США. Це уніфікований і впорядкований простір, який планують і доглядають професіонали. Це місце дійсно створювалося з думкою про людей. Попри це історикиня Ірина Склокіна звертає увагу на десятирічну боротьбу родичів із адміністрацією комплексу за право змінювати зовнішній вигляд могил, щось додавати, проводити свої ритуали. «Це боротьба з державою, яка хоче отримати монополію на біль і на представлення історії війни як чистенької вилізаної історії про героїзм, про перемогу чи виконання обов'язку. Це така санітарна вичищена версія, вона не говорить про страждання, зневагу, посттравматичні психічні розлади. Фактично родичі намагаються повернути загиблих з героїчного міфу, який ігнорує проблеми ветеранів, до іншого, цивільного, боку їхньої ідентичності. Дуже важливо знаходити такі форми залучення для родичів, щоб вони могли гідно представити свій особистий біль і частину життя загиблих поза війною. Має відбуватися радикальна зміна підходу від уславлення держави до сприйняття громади і родичів як замовника, коли основною метою створення і підтримання в належному стані місця поховання є терапія родичів і тих, хто пережив трагедію», – вважає дослідниця.

Як зауважує І. Склокіна, для української традиції анонімне поводження з темою смерті нехарактерне. Українці люблять самі доглядати за могилами, і це треба враховувати й поважати. В українській традиції кладовище – місце, куди зазвичай приходять рідні, щоб принести квіти, посидіти біля могили, побути з полеглим. Зрештою, існує думка, що некрополі насамперед потрібні для живих. Вони допомагають пережити біль втрати, дають можливість подолати ізоляцію, зустрітися з іншими родичами загиблих. Основне завдання меморіального кладовища – не тільки пам'ять про минуле, але й можливість рухатися й жити далі. Тож варто вже зараз подумати над формами залучення рідних до створення та догляду за національним військовим кладовищем [1, 24].

Принагідно також варто згадати про сектори військових поховань на окремі могили військових на громадських цвинтарях. Порядок їхнього облаштування був розроблений УІНП ще у 2015–2016 роках. Згодом ці поради були доопрацьовані та викладені у вже згаданих «Рекомендаціях для місцевих

органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування та громадських організацій щодо заходів, пов'язаних зі збереженням та вшануванням пам'яті учасників, жертв та подій російсько-української війни».

Відповідно до цих рекомендацій, упоряджене місце поховання є одним з найбільш поширених та доступних засобів збереження пам'яті про захисників держави. Окрема могила або сектор військових поховань є не лише місцем останнього спочинку загиблого, а й місцем-простором пам'яті. Як про конкретну загиблу особу, так і загалом про героїчний чин усіх захисників та захисниць України під час російсько-української війни. Тому утримання їх у належному стані є не лише ознакою поваги до загиблої людини, а й показником ставлення громади до історії своєї держави. Рекомендується також клопотати про присвоєння статусу пам'яток історії місцевого значення кладовищам, на яких існують сектори військових поховань [23].

Як і у випадку з національним кладовищем, на секторах військових поховань радять використовувати типовий надгробок. Це вже стала міжнародна практика, яка показує належне вшанування кожного загиблого героя незалежно від його звання та посади. Втім, не всім громадам вдалося втілити це на практиці. До прикладу, депутати Київської міської ради щойно у червні 2023 року підтримали створення Алеї слави Героїв російсько-української війни з уніфікованими надмогильними спорудами на секторах почесних поховань Міського, Лісового, Совського, Військового та Лук'янівського кладовищ. До цього ж, як зауважила дружина загиблого захисника України Інна Сохань, на Міському кладовищі відбувалися змагання «чий герой героїчніший» і встановлення 3-метрових пам'ятників [65]. Зрештою, правове врегулювання цього питання не завжди ставить крапку у спробах родичів виокремити могилу свого воїна на військовому секторі [66].

Національний меморіал російсько-української війни

Експерти однастайні в тому, що будувати Національний меморіал російсько-української війни варто лише після її закінчення. У ньому має бути зашито багато меседжів і сенсів. Ми маємо зрозуміти, що саме хочемо комунікувати через головний меморіал країни. Увічнювати злочин і смерть чи героїзм і життя? Цей меморіал має резонувати всій нації і водночас репрезентувати важливі сенси для всього світу. Для цього потрібно випрацювати таку мову, яка буде зрозуміла не лише українцям, а й іноземцям. У швидких рішеннях меморіалізації може бути проблема відсутності певного посилення,

конфлікту бачень громади і архітекторів чи влади. Зрештою, війна ще триває і ми не можемо передбачити, яких ран вона нам ще завдасть, які символи породить. Болісні досвіди війни потребують осмислення, однак не дають нам розкоші дистанції. На думку архітекторки й активістки Уляни Джурляк, наразі ми як суспільство ще не готові до того, щоб створити щось, що буде з покоління в покоління показувати нащадкам ціну російсько-української війни, бо досі знаходимося всередині травматичних подій. Однак уже сьогодні ми повинні і навіть зобов'язані збирати спогади свідків і артефакти, формувати архів, фіксувати на мапі місця героїчних і трагічних подій. Варто також документувати миттєві практики комеморації як прояв спонтанної реакції людей. Саме це стане основою для майбутньої пам'яті. Якісна робота над меморіалами зазвичай триває роками, адже її ціль – це вдалий кінцевий результат, якого складно досягти, якщо діяти поспіхом [1, 24, 37, 40, 67].

О. Довгополова наголошує: «Найперше, що потрібно собі зауважити, коли з'являється ідея створити меморіал, що якщо нас турбує створення матеріального об'єкта, то це не про пам'ять, не про меморіальну культуру. Матеріальний об'єкт – останнє, що має виникнути і попередня робота з пам'яттю може бути дуже довгою. На початку важливо відповісти собі на питання: для чого ми створюємо меморіал? Яку історію ми розповідаємо? Про що ми хочемо повідомити?», – вважає дослідниця [1]. На її думку, багато сучасних ідей щодо того, як нам пам'ятати російсько-українську війну, – дуже емоційні та мають занадто прямі меседжі, які не відповідають на важливі питання. Проте закономірно, що хочеться робити щось тут і зараз. «Зараз ми можемо почати думати і говорити про це, нам ніхто не заважає саме говорити про те, як шукати нову мову комеморації. Тому що ці рефлекторні встановлення меморіальних знаків, вони відтворюють радянську практику, тому що це можна зробити швидко. Дуже прямий і фігуративний меседж. Ми розуміємо, це швидко та емоційно, люди хочуть закріпити в публічному просторі. Але закріплювати в публічному просторі можна через акції, публічні обговорення. Ми можемо започатковувати якусь ритуальну дію, яка втягує людей в роботу. І тут, коли говоримо про меморіал, ми маємо поставити питання, що ми хочемо вирішити. Кому ми нагадуємо? Людям, які будуть жити через сто років? Тоді можна почекати. А тим, хто зараз, – вони і так пам'ятають. Вшанування? Вшанувати можемо дією. Крім того існують віртуальні меморіали. І це нормальна практика. Будувати тільки після перемоги», – говорить дослідниця. На її переконання, для створення Національного меморіалу нам треба завершити подію, щоб пропрацювати пам'ять, а не реальність [38, 39].

Як уже зазначалося, пошуки рішень для меморіалу мають також терапевтичну функцію. «Ми не маємо наввипередки створювати меморіальні об'єкти і сперечатися, кого першого вшанують. Процес обговорення є тим шляхом меморіальної культури, який дає можливість лікувати рани», – вважає О. Довгополова. Експертка також поділилася підсумками опитування щодо меморіалізації. Одним із варіантів у відповідях був – відкритий простір у містах, який буде зручний і не створює перешкод для всіх, зокрема тих, хто повернеться з фронту. «Тобто зміна простору загалом – це наша відповідь на події», – пояснює дослідниця. Респонденти також відзначали, що нові меморіали не мають нагадувати радянську мову. Серед опитаних звучало, що мають бути меморіали, де ми будемо бачити конкретних людей. «Не цифри, не якусь велику абстрактну формулу, а будемо мати можливість прийти і висловити шану конкретним людям. Людський вимір – нота, яка повторювалась у глибинних інтерв'ю під час опитування. Меморіал має бути дуже людяним, конкретним. Простором, скоріш наповненим життям. Не простором для траурної церемонії, а простором, який нам відкриває майбутнє», – підсумовує О. Довгополова [1, 68].

«Відкритий перелом» чи «Дорога життя»

Водночас бачимо, як одразу після деокупації Київської області почали створюватися меморіальні проекти. Не просто ідеї, акції, а саме проекти, які в бетоні, бронзі мали закарбувати події цієї війни [38]. Зокрема студія Слави Балбека *balbek bureau* створила проект «Відкритий перелом» як реакцію на власний досвід членів команди, що пережили окупацію та евакуацію з Київщини. «Відкритий перелом» – концепція меморіального історико-архітектурного комплексу навколо зруйнованого мосту біля Ірпеня. Сам міст було знищено на початку повномасштабного вторгнення росії в Україну. Та на цьому його історія не закінчується. Під час евакуації на 5 березня 2022 року він став для людей своєрідною фортецею, коли російські війська відкрили вогонь. «Фото з українцями, які ховаються під зруйнованим мостом, розлетілися міжнародними виданнями. Світ запам'ятав історію цього місця саме за кадрами «перелому». Наше завдання – зберегти цю пам'ять і зробити це відповідально», – вважають автори ідеї. Архітектори пропонують зберегти «перелом» мосту в майже первинному вигляді й дійсному об'ємі. Вони виступають проти множення нових архітектурних образів та естетизації місця. Обабіч розлому пропонують облаштувати оглядові майданчики, а на місці тимчасової переправи – пішохідний міст. Меморіал хочуть зробити з матеріалів, які «визначив» сам вибух: бетон (зруйновані опори мосту), гравій (вирви від снарядів) і кортенова сталь (згорілі

автомобілі). Візуальний образ місця пам'яті ґрунтується на засадах функціонального мінімалізму. Прості, геометрично вивірені форми не перетягують на себе увагу людей, а, навпаки, скеровують їх до головних смислових точок. «Відчути те, що переживали люди під час евакуації під обстрілами, неможливо. Однак можна встати на їхнє місце й відрефлексувати ці події», – пояснюють у *balbek bureau* [69, 70].

16 квітня 2022 року перший ескіз місця пам'яті презентували президенту В. Зеленському та Міністерству інфраструктури. А 29 вересня того ж року Міністерство культури та інформаційної політики оприлюднило концепцію проєкту для обговорення громадськості. Проєкт викликав багато дискусій: починаючи від доцільності консервування мосту та пов'язаної з цим можливої ретравматизації людей, які побачили жахи війни, і до питання правильного підходу до створення меморіалів та комеморативних проєктів на місцях, біль яких ще є свіжим [31, 70]. З іншого боку, на думку експертів, подібні законсервовані об'єкти могли б стати потужним досвідом та ключем до розуміння масштабів війни для тих, кого вона безпосередньо не торкнулася [71].

Як альтернативу до концепції «Відкритого перелому» у листопаді 2022 року фахівці *Irpin Reconstruction Summit* презентували власний проєкт меморіалу на місці зруйнованого мосту – «Дорога життя». Архітектори пропонують облаштувати алею «Розірваний шлях» і перетворити фрагмент вцілілого мосту зі сторони Ірпеня на фантомний міст з окремих доріжок, що відображатиме рух людей до дороги, яка обривається. Символами небезпечного переходу будуть металеві стрічки, які перетинають річку. Під руїнами мосту хочуть облаштувати музей-лекторій – це скляний саркофаг, яким накриють вцілілі конструкції, щоби захистити їх від подальших руйнувань. Крім того, з галявини хочуть зробити невелику площу, де розмістять сенсові об'єкти: пам'ятний знак загиблій матері з двома дітьми та знак «Ірпінь – місто герой України» (попередній суттєво постраждав під час бойових дій). Уздовж маршруту пропонують розмістити світлову інсталяцію «Птахи» (ліхтарі у формі птахів), які починатимуть «літ» біля мосту та завершуватимуть через 500 метрів у лісі, на Площі пам'яті. Також проєкт включає світлову інсталяцію «Герб» як «дороговказ, що освітлює шлях і річку» і Центр культури й дозвілля «Дорога життя». «Треба створювати такі меморіали, які будуть давати можливість зігріти душу, а не відчувати біль. Я живу в Ірпені та перші вісім днів перебувала в місті разом із донькою. Мабуть, мені не хотілося би бачити «відкритий перелом» кожного дня. Меморіали мають бути створені не для того, щоб люди один раз їх відвідали, а для того, щоб вони поверталися – подумати, віддати шану», – каже комунікаційна менеджерка *Irpin Reconstruction Summit* Дарина Катькало.

Зрештою, наприкінці листопада 2022 року на зустрічі стейкхолдерів і громади Ірпеня щодо меморіалізації місць, пов'язаних з війною, дійшли висновку, що треба провести відкритий конкурс на цей проєкт, де замовником виступить Ірпінь [72].

Стіна пам'яті полеглих за Україну у Києві

Стіна пам'яті полеглих за Україну стала справжнім народним меморіалом російсько-української війни. Це місце відвідують рідні та побратими полеглих, його вшановують офіційні делегації різних країн. Стіну пам'яті було засновано 14 жовтня 2014-го року, на Покрову, за ініціативи Православної церкви України, Національного військово-історичного музею України, редакції сайту «Книга пам'яті полеглих за Україну» та міжнародної асоціації дослідників фортифікації «Цитадель». Вона спершу відкрилася на підмурній стіні Андріївської церкви. Це був звичайний банер на якому розмістили світлини полеглих. Його важко було назвати меморіалом, але Україна тоді вперше побачила обличчя своїх полеглих захисників в одному місці. З часом число загиблих збільшувалось, місця біля церкви не вистачало, тому в серпні 2015 року світлини перенесли на мури Михайлівського Золотоверхого собору. Стіна росла з кожним новим роком війни. Кілька разів її повністю переробляли та упорядковували, щоб вмістити фото все більшої кількості захисників. Востаннє стенди оновлювали у 2020 році. На 11-ти частинах Стіни пам'яті розміщено фотографії та інформацію про понад 4300 загиблих воїнів з усіх добровольчих формувань та силових структур усіх областей та регіонів.

Лютий 2022 року змінив усе. Волонтери, які працювали над проєктом Стіни пам'яті встали на захист України, тож не мали на неї часу. Водночас ініціатори усвідомлювали, що шанувати загиблих треба негайно, не чекаючи закінчення війни. Після звільнення півночі України вони зібрали з відкритих джерел зображення загиблих воїнів, додали своїх полеглих з підрозділу, а далі, запропонували українцям самим додавати фото своїх рідних. Ідея виявилася вдалою. Стіна почала «жити» своїм життям. Однак вже у жовтні 2023 року весь мур по вулиці Трьохсвятительській виявився заповненим. Заклеїли навіть проміжні колони між секціями. «У нас є бачення, як впорядкувати Стіну, але це можливо тільки після того, як ми здобудемо Перемогу», – каже засновників цієї волонтерської ініціативи Павло Нетьосов. Він наголошує, що для впорядкування та подальшого розвитку меморіалу потрібна допомога з боку київської влади та Офісу Президента України.

А після Перемоги буде час для того, аби при потребі переосмислити це місце, визначити відповідальних за збереженням цього народного пантеону. Бо ж зараз сама Стіна – це мур Михайлівського Золотоверхого монастиря, а самі фото, наче нічийні. Зважаючи на величезну символічну цінність цього місця це треба змінити. Народний пантеон Стіна пам'яті полеглих у російсько-українській війні захисників України має бути захищеним державою, вважають ініціатори [73, 74].

Цифровий меморіал героям і жертвам російсько-української війни

Платформа пам'яті «Меморіал» натомість розвиває цифровий напрям у сфері меморіалізації. На думку команди проєкту, цифровий меморіал – те рішення, яке може задовольняти запит суспільства на комеморативні практики і не бути надто поспішним, адже війна ще триває. Від березня 2022 року проєкт розповідає на своєму сайті та майданчиках партнерів історії загиблих захисників і цивільних жертв війни. З часом команда зрозуміла, що її місія – не тільки фіксувати та свідчити про загиблих, а й творити нову культуру пам'яті, у фокусі якої – конкретні люди та їхні історії. «Ми пишемо історію війни росії проти України, в полум'ї якої – людина. І нам важливо знати загальну цифру втрат, але ще важливіше зберегти імена і пам'ять про всіх, хто загинув, кого вбили або закатували у полоні. ... Ми формуємо нову мову пам'яті, важливим в якій є ім'я людини. І кожне з них ми промовляємо однаково гучно: і Героя України бойового командира Дмитра Коцюбайла (Да Вінчі), і подружжя Валерія та Анастасії Саксаганських з Херсонщини, яких викрали з будинку на очах дитини і вбили в лісі. І героя-добровольця Романа Ратушного, і вбитої Росією під час ракетного удару дівчинки Лізи з Вінниці. І письменниці Вікторії Амеліної, яка загинула на сході під час удару по Краматорську, і родини Ободзінських, яких в один момент вбили на Житомирщині під час авіаудару», – каже Олександр Білінський, співзасновник Агенції медійного росту «АБО», яка розвиває Платформу пам'яті «Меморіал».

Цифровий меморіал на сьогодні має такі розділи: «Загиблі герої» з історіями полеглих захисників і захисниць України; «Вони наближали перемогу» – імена закатованих в окупації учасників рухів спротиву, волонтерів, які загинули під обстрілами, вбитих рятувальників в зоні бойових дій; «Цивільні жертви» і окремо «Убиті діти» з історіями мирних українців, яких убила росія; «Люді, які загинули під час війни» – історії тих, чие життя обірвалося у війну через неможливість отримати необхідну допомогу. Загалом за два роки команда зібрала і опублікувала майже 7000 історій загиблих на власному сайті та на ресурсах медіапартнерів. Меморіал постійно поповнюється новими спогадами. Кожен може долучитись до його формування і поділитись історією своїх рідних чи близьких.

Команда також не втомлюється шукати нові формати. Зокрема було створено «Щоденник пам'яті» одного з героїв – Дениса Кагарлицького. Цей щоденник схожий на шкільну анкету, яку багато з нас заповнювали у молодших класах. Там зібрані спогади про Дениса, його вподобання, досягнення, мрії. У планах проєкту створити багато таких щоденників. Для того, щоб вручати рідним та друзям, відвезти в школу, де навчалися герої, щоб інформація з цього щоденника звучала на уроках пам'яті. Ще одна ініціатива «Меморіалу» – показ пам'ятних відео про загиблих військових на вокзалах, у потягах і кінотеатрах України [75, 76, 77, 78].

Імерсивна інсталяція «Хрест Героїв»

24 лютого 2024 року у Вишгороді відкрили меморіал «Хрест Героїв», присвячений всім воїнам, які віддали свої життя, захищаючи Україну, та всім, хто продовжує боротися та нести свій хрест. Час і місце не випадкові: саме на пагорбах Вишгорода два роки тому у перший день повномасштабного російського вторгнення ЗСУ знищили перші ворожі гвинтокрили та зупинили російську навалу на столицю. Ініціаторами проєкту виступили Предстоятель УГКЦ Блаженніший Святослав, генеральний директор *SAGA Development* Андрій Вавриш, бойовий офіцер Олександр Горган, світловий дизайнер Микола Каблука та настоятель собору Вишгородської Божої Матері УГКЦ о. Тарас Валах. Над втіленням задуму працювала команда *Kabluka Light & Digital Sculptures*.

Звернувшись до форми козацького хреста, автори намагалися уникнути буквалізму. Для фізичної маніфестації задуманого багатошарового образу проєктувальники обрали контрформу – складну геометричну композицію з чотирьох усічених призматичних елементів, що утворюють тривимірний хрест. Монумент виготовлено зі сталі та бетону, в які інтегрували світловоди, створивши унікальний ефект внутрішнього мерехтіння. Інсталяцію доповнює аудіальний канал, який відтворює звуки природи усіх регіонів України: шепіт українських степів на Донеччині і Луганщині, плескіт моря у Маріуполі, Одесі, Криму, дзюркотіння гірських струмків Карпат, звуки лісу півночі, шурхіт річок центральної України. Інсталяція відкрита до взаємодії. Кожен може зайти всередину, аби відчувати себе частиною єдиного цілого з людьми, які боронять світло та продовжують нести свій хрест.

Автори вважають меморіал відповіддю на величезний запит суспільства щодо переосмислення місць пам'яті. «“Хрест Героїв” – це меморіал нового типу в пам'ять про воїнів, які загинули захищаючи Україну. Концепція цієї інсталяції формувалась на трьох стовпах: комеморація, імерсивність і не травматичність.

Цей проєкт увібрав у себе всі можливі методи, щоб досягти наших цілей: робота зі спільною пам'яттю, проживання травми в мистецькій формі, сучасні технології, давні символи», – каже М. Каблука. На його думку, змушувати людей проживати трагедії знову, взаємодіючи з меморіалом, жорстоко. Особливо коли ця трагедія ще не закінчилась. «А ось місце розради, спогадів, роздумів і надії звучить як необхідний для України концепт. На цій ідеї базується кожен інструмент і метод, який ми використали в “Хресті Героїв”. Не травмувати, а занурити в суміш світла, звуку і сенсів, в пам'ять про героїв, відчуття присутності, вдячності, приналежності, спільності», – наголошує митець [79, 80, 81, 82].

Дім матері Алевтини Кахідзе

Ще один вартий уваги проєкт – пам'ятник для матері Алевтини Кахідзе, присвячений цивільним учасникам війни. Меморіал встановлено на її могилі. Мати художниці померла на блокпості окупантів у 2019 році. Після окупації Жданівки вона могла виїхати, проте не хотіла покидати рідний дім. Пам'ятник створено ще до початку повномасштабного вторгнення, у 2021. Втілити задум А. Кахідзе допомогли художник Станіслав Туріна, архітекторка Олена Орап, а також поетка Любов Якимчук, яка допомагала фіналізувати короткі, але тому ще важливіші тексти. Цей проєкт – щемке і красиве висловлювання, в якому особиста та колективна пам'ять поєднуються з повагою до людини.

Точкою відліку художнього пошуку А. Кахідзе одразу став образ дому матері. Але як символічно перенести дім? Дім – не стіни, не цегла, не паркан. Це простір життя, в якому є точки смислів, острівці різної повсякденності. Тож художниця переносить на могилу сам простір дому, на якому позначено двері та ганок. На шести дверях три текстових послання. На вхідних дверях інформація, яку має містити кожен пам'ятник, – ім'я мами, дати її народження і смерті. На внутрішніх дверях розміщено написаний по колу текст: «Клубніка Андріївна, ти вмерла на “нулі”, тепер ти тут і дім твій тут, що так тебе тримав». І завершальне послання – «Всім померлим на самоті в російській окупації». Текст викарбувано спеціально розробленим художницею шрифтом, який «плаче», ніби на літери потрапила вода. Абрис дому в декілька разів зменшений, але пропорції точні. Лише ганок представлений у реальному масштабі. Це місце для відвідувачів, тут можна присісти і поговорити з померлою.

Художниця зазначає: «Скорбота має бути обрамлена красою, тому що саме краса дає силу витримати все це. ... це краса, яка дає ресурс подивитися на страшну історію і знайти в ній щось на майбутнє. ... Зрештою, найважливіше те, що цим пам'ятником я визнаю мамине право не їхати, а залишитися зі своїм

домом. ... Моя пам'ять скінченна, але цей абрис залишиться навіть тоді, коли мене вже не буде, і хтось інший зможе продовжити будинок у своєму спогаді. У художника є й таке завдання – заархівувати, це певна історична, антропологічна роль. Це повага до життя померлого, свідчення жесту пам'яті» [83].

Варто зазначити, що наведені приклади поки не є загальною практикою, а радше показують пошуки нової мови пам'ятання українськими митцями. Загалом же в Україні досі превалюють реалістичні меморіали у вигляді стел і фігуративних монументів. А сама меморіалізація російсько-української війни є доволі хаотичною.

«Держава не стоїть в авангарді процесу меморіалізації. Держава думає на століття вперед, а ми живемо тут і зараз», – скаржиться Віра Литвиненко, мати загиблого героя на позивний «Вектор» та голова ГО «Серце назовні». Вона вважає, що навіть стихійні місця пам'яті потрібно робити естетично і саме держава повинна виховувати в населення культуру вшанування [11]. З цим погоджується і А. Дробович. Він підкреслює, що Україна не може дозволити дилетантизм у питаннях створення об'єктів, меморіалів. «В той же час ми не можемо заборонити спільнотам і громадам це робити. Але держава може реалізувати декілька проєктів і показати приклад. У цьому процесі експертність найважливіша», – наголошує голова УІНП. Для цього потрібні конкретні проєкти з конкретними коштами, які будуть зафіксовані в бюджеті [5].

Список літератури

1. Пам'ять і меморіалізація у громадах: як приймати рішення [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://cedos.org.ua/events/pamyat-i-memorializacziya-u-gromadah-yak-prijmaty-rishennya/> (дата звернення 15.04.2024).

2. Рутар Х. Війни пам'яті – пам'ять про війну / Христина Рутар [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://www.zmin.foundation/news/formuvannya-pamyati-pro-rosiysko-ukrayinsku-viynu> (дата звернення 15.04.2024).

3. Україна перемоги буде країною, гідною своїх героїв – виступ Президента на пленарному засіданні Верховної Ради з нагоди 27-ї річниці ухвалення Конституції / Інформація. [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://www.president.gov.ua/news/ukrayina-peremogi-bude-krayinoyu-gidnoyu-svoyih-geroyiv-vist-83869> (дата звернення 15.04.2024).

4. Електронне обговорення проекту Закону України «Про засади державної політики національної пам'яті Українського народу» / Інформація. [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://uinp.gov.ua/zvernennya-i-zapyty/konsultaciyi-z-gromadskistyuu/elektronni-konsultaciyi-z-gromadskistyuu/elektronne-obgovorennya-proyektu-zakonu-ukrayiny-pro-zasady-derzhavnoyi-polityku-nacionalnoyi-pamyati-ukrayinskogo-narodu> (дата звернення 15.04.2024).

5. Меморіалізація російсько-української війни: виклики та завдання / Інформація. [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://www.ukrinform.ua/rubric-presshall/3844788-memorializacia-rosijskoukrainskojivijni-vikliki-ta-zavdanna.html> (дата звернення 16.04.2024).

6. Систематизація заходів із меморіалізації російсько-української війни є нагальним завданням для утвердження української ідентичності, – Ростислав Карандєєв / Інформація. [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://mcip.gov.ua/news/systematyzacziya-zahodiv-iz-memorializacziyi-rosijsko-ukrayinskoyi-vijny-ye-nagalnym-zavdannnyam-dlya-utverdzhennya-ukrayinskoyi-identychnosti-rostyslav-karandyeyev/> (дата звернення 16.04.2024).

7. Опубліковано методичні рекомендації вшанування пам'яті жертв та учасників російсько-української війни / Інформація. [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://uinp.gov.ua/pres-centr/novyny/opublikovano-methodychni-rekomendaciyi-vshanuvannya-pamyati-zhertv-ta-uchasnykiv-rosijsko-ukrayinskoyi-viyny> (дата звернення 16.04.2024).

8. Презентація інтернет-порталу про факти російської агресії / Інформація. [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://uinp.gov.ua/pres-centr/anonsy-podiy/prezentaciya-internet-portalu-pro-fakty-rosijskoyi-agresiyi> (дата звернення 16.04.2024).

9. Усна історія російсько-української війни / Інформація. [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://uinp.gov.ua/usna-istoriya/ato-usna-istoriya> (дата звернення 16.04.2024).

10. УІНП оголошує збір свідчень про людяні та мужні діяння під час війни / Інформація. [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://uinp.gov.ua/pres-centr/novyny/uinp-ogoloshuye-zbir-svidchen-pro-lyudyani-ta-muzhni-diyannya-pid-chas-viyny> (дата звернення 16.04.2024).

11. Демченко М. В Україні масово встановлюють меморіали загиблим на війні. Хтось має управляти цим процесом? / Марія Демченко [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://hmarochos.kiev.ua/2024/04/02/v-ukrayini-masovo-vstanovlyuyut-memorialy-zagyblym-na-vijni-htos-maye-upravlyaty-czum-proczesom/> (дата звернення 17.04.2024).

12. Михайлова О. Меморіалізація військової звитяги у пам'ятниках України: аксіологічні аспекти / Ольга Михайлова // Політична культура та ідеологія. – 2022. – Вип.5. – С. 79–86 [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: http://politicus.od.ua/5_2022/12.pdf (дата звернення 17.04.2024).

13. Котубей-Геруцька О. Етичні межі для вшанування пам'яті: як експерти реагують на пам'ятник загиблого воїну Олександрю Мацієвському / Олеся Котубей-Геруцька // Суспільне | Культура. – 2023. – 8 груд. [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://suspilne.media/culture/634080-eticni-mezi-dla-vsanuvanna-pamati-ak-eksperti-reaguut-na-pamatnik-zagiblomu-voynu-oleksandru-macievskomu/> (дата звернення 15.04.2024).

14. Федосеєва Т. Колективна пам'ять в Україні – хто, як та навіщо з нею працює? / Федосеєва Т. // Суспільне | Культура. – 2023. – 6 лип. [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://suspilne.media/culture/523061-kolektivna-pamat-v-ukraini-hto-ak-ta-naviso-z-neu-pracue/> (дата звернення 15.04.2024).

15. Багатоголосся війни. Як музей «Голоси мирних» Фонду Ріната Ахметова робить внесок у здорове суспільство, документуючи досвіди війни / Інформація. // *Forbes Україна*. – 2023. – 17 жовт. [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://forbes.ua/war-in-ukraine/bagatogolossya-viyni-yak-muzey-golosi-mirnikh-robit-vnesok-u-zdorove-suspilstvo-dokumentuyuchi-dosvidi-viyni-17102023-16555> (дата звернення 17.04.2024).

16. Платформа культури пам'яті «Минуле / Майбутнє / Мистецтво» [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://pastfutureart.org/about/> (дата звернення 17.04.2024).

17. «Культура пам'яті в повоєнній Україні»: розпочався новий етап формування політики пам'яті в контексті російсько-української війни / Інформація. [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://ck-oda.gov.ua/novynu-cherkaskoyi-oblasti/kultura-pamyati-v-povoyennij-ukrayini-rozpochavsya-novij-etap-formuvannya-politiki-pamyati-v-konteksti-rosijsko-ukrayinskoji-vijni/> (дата звернення 17.04.2024).

18. Левченко І. «Ти як?»: мистецтво на місці вибуху / Ілля Левченко // LB. – 2023. – 18 черв. [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: https://lb.ua/culture/2023/06/18/560866_ti_yak_mistetstvo_mistsi_vibuhu.html (дата звернення 15.04.2024).

19. Лабораторія практик меморіалізації / Інформація. [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: https://pastfutureart.org/memorialization-practices-lab/?fbclid=IwAR0OMVzPVur11x35QpVDCET8_A3NJDDLhFHlXr2FgBjwFwzZPO5v4Qcw3tM (дата звернення 15.04.2024).

20. Наталія Кривда: Ми не схеми майбутнього шукаємо в минулому. Ми шукаємо аргументи на користь власної суб'єктності / Інформація. [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3846700-natalia-krivda-mi-ne-shemi-majbutnogo-sukaemo-v-minulomu-mi-sukaemo-argumenti-na-korist-vlasnoi-subektnosti.html> (дата звернення 15.04.2024).

21. Платформа пам'яті Меморіал: як кожен може зберегти пам'ять про загиблих на війні / Інформація. [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://osvitoria.media/experience/platforma-pam-yati-memorial-yak-kozhen-mozhe-zberegty-pam-yat-pro-zagyblyh-na-vijni/> (дата звернення 16.04.2024).

22. «Нація, яка пам'ятає»: Антон Дробович – у першому випуску *YouTube*-програми Меморіалу [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://www.victims.memorial/post/%D0%BD%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F%D1%8F%D0%BA%D0%B0-%D0%BF%D0%B0%D0%BC-%D1%8F%D1%82%D0%B0%D1%94-%D0%B0%D0%BD%D1%82%D0%BE%D0%BD-%D0%B4%D1%80%D0%BE%D0%B1%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87-%D1%83-%D0%BF%D0%B5%D1%80%D1%88%D0%BE%D0%BC%D1%83-%D0%B2%D0%B8%D0%BF%D1%83%D1%81%D0%BA%D1%83-youtube-%D0%BF%D1%80%D0%BE%D0%B3%D1%80%D0%B0%D0%BC%D0%B8-%D0%BC%D0%B5%D0%BC%D0%BE%D1%80%D1%96%D0%B0%D0%BB%D1%83> (дата звернення 16.04.2024).

23. Методичні рекомендації для місцевих громад щодо збереження і вшанування пам'яті учасників, жертв і подій російсько-української війни / Інформація. [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://uinp.gov.ua/elektronni-vydannya/metodychni-rekomendaciyi-dlya-miscevyh-gromad-shchodo-zberezhennya-i-vshanuvannya-pamyati-uchasnykiv-zhertv-i-podiy-rosiysko-ukrayinskoji-viyny> (дата звернення 16.04.2024).

24. Виговська І. Герої вмирають. Якими мають бути меморіали і як доречно вшановувати пам'ять захисників зараз / Ірина Виговська // *The Village*. – 2024. – 9 січ. [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://www.village.com.ua/village/city/how-it-works-city/346685-geroyi-vmirayut-yakimi-mayut-buti-memoriali-i-yak-dorechno-vshanovuvati-pam-yat-zahisnikiv-zaraz> (дата звернення 17.04.2024).

25. Яковленко К. Є пам'ять стратегічна, а є тактична: Оксана Довгополова та Катерина Семенюк про те, як пам'ятати війну сьогодні / Катерина Яковленко // *Суспільне | Культура*. – 2023. – 9 черв. [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://suspilne.media/culture/502378-e-pamat-strategicna-a-e-tacticna-oksana-dovgopol-ta-katerina-semenuk-pro-te-ak-pamatati-vijnu-sogodni/> (дата звернення 17.04.2024).

26. Довгополова О. Мінне поле порозуміння / Оксана Довгополова // Україна модерна. – 2024. – 29 берез. [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://uamoderna.com/blogy/minne-pole-porozuminnya/> (дата звернення 17.04.2024).

27. Платонова А. Оксана Довгополова, Катерина Семенюк: «Ми маємо пройти довгий шлях розмов про меморіалізацію війни» / Анастасія Платонова // LB. – 2024. – 20 берез. [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: https://lb.ua/culture/2024/03/20/604088_oksana_dovgopolova_katerina.html (дата звернення 17.04.2024).

28. Форми меморіалізації визначних місць пам'яті / Републікація з дозволу Інституту історії України НАН України матеріалів семінару «Форми меморіалізації визначних місць пам'яті», що відбувся 24 вересня 2021 року у Києві, надруковані в «Українському історичному журналі» (2021, № 6) [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2022/11/18/162060/> (дата звернення 15.04.2024).

29. Мова пам'яті – у точці нуля: Антон Лягуша про меморіалізацію російсько-української війни [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://www.victims.memorial/post/%D0%BC%D0%BE%D0%B2%D0%B0-%D0%BF%D0%B0%D0%BC-%D1%8F%D1%82%D1%96-%D1%83-%D1%82%D0%BE%D1%87%D1%86%D1%96-%D0%BD%D1%83%D0%BB%D1%8C-%D0%B0%D0%BD%D1%82%D0%BE%D0%BD-%D0%BB%D1%8F%D0%B3%D1%83%D1%88%D0%B0-%D0%BF%D1%80%D0%BE-%D0%BC%D0%B5%D0%BC%D0%BE%D1%80%D1%96%D0%B0%D0%BB%D1%96%D0%B7%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8E-%D1%80%D0%BE%D1%81%D1%96%D0%B9%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%BE-%D1%83%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%BE%D1%97-%D0%B2%D1%96%D0%B9%D0%BD%D0%B8> (дата звернення 15.04.2024).

30. Тапанова Р. Оживляючи пам'ять. Чому Національний заповідник «Бабин Яр» має вийти за межі некрополя чи музею / Роза Тапанова [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2023/09/28/163177/> (дата звернення 17.04.2024).

31. Крижня М. Міст через Ірпінь. Про колективну пам'ять та створення меморіалу / Марина Крижня // Суспільне | Культура. – 2023. – 6 берез. [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу:

<https://suspilne.media/culture/405188-mist-cerez-irpin-pro-kolektivnu-pamat-ta-stvoreнна-memorialu/> (дата звернення 17.04.2024).

32. В Україні почали розробляти «маршрути пам'яті» – місць пам'яті російсько-української війни / Інформація. // Музеї України. – 2022. – 17 вер. [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://www.museum-ukraine.info/?p=14291> (дата звернення 16.04.2024).

33. Хархун В. Як меморалізувати війну: досвід американського Геттисбурга / Валентина Хархун [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://zbruc.eu/node/112757> (дата звернення 16.04.2024).

34. Гичка Г. Історична пам'ять: що робити, щоб наші діти не забули нашу боротьбу / Галина Гичка [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://varosh.com.ua/vijna/istorychna-pam-yat-shho-robyty-shhob-nashi-dity-ne-zabuly-nashu-borotbu/> (дата звернення 16.04.2024).

35. Ця війна і ця перемога назавжди залишаться стрижнем національної пам'яті українців – експертне обговорення / Інформація. [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://dif.org.ua/article/tsya-viyna-i-tsya-peremoga-nazavzhdi-zalishatsya-strizhnem-natsionalnoi-pamyati-ukraintsiv-ekspertne-obgovorennya> (дата звернення 16.04.2024).

36. 29 серпня відбулося експертне обговорення підходів до вшанування пам'яті загиблих захисників і збереження пам'яті про війну / Інформація. [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://uinp.gov.ua/pres-centr/novyny/29-serpnya-vidbulosya-ekspertne-obgovorennya-pidhodiv-do-vshanuvannya-pamyati-zagyblyh-zahysnykiv-i-zberezhennya-pamyati-pro-viynu> (дата звернення 16.04.2024).

37. Панченко О. Після перемоги? Коли та як слід будувати військові меморіали / Олена Панченко // *The Village*. – 2022. – 9 груд. [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://www.village.com.ua/village/city/asking-question/333747-yak-pratsyuvati-z-pam-yattu-pro-viynu> (дата звернення 17.04.2024).

38. Котубей-Геруцька О. Вшанування героїв – про національні військові меморіальні кладовища у світі, проблеми пам'яті й залучення громади / Олеся Котубей-Геруцька // Суспільне | Культура. – 2023. – 30 трав. [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://suspilne.media/culture/485755-vsuvanna-geroiv-pro-nacionalni-vijskovi-memorialni-kladovisa-v-sviti-problemi-pamati-j-zalucenna-gromadi/> (дата звернення 15.04.2024).

39. Василюк О. 2 млн грн на пам'ятник, де влучила російська ракета у Дніпрі: хто має право вирішувати, як пам'ятати війну? / Ольга Василюк // Суспільне | Культура. – 2023. – 20 вер. [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://suspilne.media/culture/575991-2-mln-grn-na-pamatnik-de>

vlucila-rosijska-raketa-u-dnipro-hto-mae-pravo-virisuvati-ak-pamatati-vijnu/ (дата звернення 17.04.2024).

40. Мілосердов В. Чутливе формування пам'яті: практики партисипації у створенні меморіалів / Валерій Мілосердов [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://mistosite.org.ua/uk/articles/chutlyve-formuvannia-pamiatipraktyku-partysypatsii-u-stvorenni-memorialiv> (дата звернення 15.04.2024).

41. Котубей-Геруцька О. Не став війну на промо. Поради від креативної агенції, як уникнути крінжової патріотичної реклами / Олеся Котубей-Геруцька // Суспільне | Культура. – 2023. – 4 квіт. [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://suspilne.media/culture/433965-ne-stav-vijnu-na-promo-poradi-vid-kreativnoi-agencii-ak-uniknuti-krinzovoi-patrioticnoi-reklami/> (дата звернення 17.04.2024).

42. Котубей-Геруцька О. Антологія крінжі: де межа використання символів війни в маркетингу й рекламі. Пояснюємо на прикладах / Олеся Котубей-Геруцька // Суспільне | Культура. – 2023. – 3 квіт. [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://suspilne.media/culture/423540-antologia-krinzi-de-meza-vikoristanna-simvoliv-vijni-v-marketingu-j-reklami-poasnuemo-na-prikladah/> (дата звернення 17.04.2024).

43. Національна ідентичність: мова, культура, національна пам'ять та державно-церковні відносини // Бачення України 2030: соціально-гуманітарна сфера [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://uareforms.org/pages/new-page-651> (дата звернення 15.04.2024).

44. Княжицький М. Для чого сучасній Україні політика пам'яті / Микола Княжицький [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://espresso.tv/dlya-chogo-suchasniy-ukraini-politika-pamyati> (дата звернення 15.04.2024).

45. Котубей-Геруцька О. Лабіринт надгробків, розколота стела, в'язниця: як у різних країнах виглядають меморіали в пам'ять про злочини геноциду / Олеся Котубей-Геруцька // Суспільне | Культура. – 2024. – 1 берез. [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://suspilne.media/culture/692768-labirint-nadgrobkiv-rozkolota-stela-vaznica-ak-u-riznih-krainah-vigladaut-memoriali-v-pamat-pro-zlocini-genocidu/> (дата звернення 15.04.2024).

46. Кириленко О. «Поява Дмитра Коцюбайла все зрушила з місця». Чи буде в Україні пантеон героїв на Аскольдовій могилі / Ольга Кириленко [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://www.pravda.com.ua/articles/2023/06/16/7407063/> (дата звернення 16.04.2024).

47. Подобєд П. Коли немає часу на мертвих – виходить, немає діла і до живих / Павло Подобєд // Дзеркало тижня. – 2016. – 22 січ. [Електронний ресурс].

– Текст. дані. – Режим доступу: <https://zn.ua/ukr/HISTORY/koli-nemaye-chasu-na-mertvih-vihodit-nemaye-dila-i-do-zhivih-.html> (дата звернення 16.04.2024).

48. Ми переходимо у нову культуру пам'ятань: Дробович про створення Національного військового меморіального кладовища та концепцію Національного Пантеону [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://pen.org.ua/my-perekhodymo-u-novu-kulturu-pam-yatan-drobovych-pro-stvorennya-nacionalnoho-vijskovocho-memorialnoho-kladovyscscha-ta-konceptsiyu-nacionalnoho-panteonu> (дата звернення 16.04.2024).

49. Свиридюк Ю. Пантеон на Аскольдовій горі: Зеленський відповів на петицію створення меморіалу / Юрій Свиридюк // Суспільне | Київ. – 2023. – 28 квіт. [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://suspilne.media/kyiv/459962-panteon-na-askoldovij-gori-zelenskiy-vidpoviv-na-peticiu-stvorennya-memorialu/> (дата звернення 16.04.2024).

50. Меморіал українських героїв може розміститися на місці арки Дружби народів – В'ятрович [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://www.istpravda.com.ua/short/2017/06/5/149861/> (дата звернення 16.04.2024).

51. Коропецька А. Пантеон національних героїв можуть розмістити у Музеї другої світової – Мінкульт / Анастасія Коропецька // *The Village*. – 2022. – 13 лист. [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://www.village.com.ua/village/city/city-news/332787-panteon-natsionalnih-geroyiv-mozhut-rozmistiti-u-muzeyi-drugoyi-svitovoyi-minkult> (дата звернення 16.04.2024).

52. Букет Є. Як увіковічити пам'ять тих, хто віддав життя за Україну: АрміяInform провела круглий стіл / Євген Букет [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://armyinform.com.ua/2023/04/19/panteon-geroyiv-yak-uvikovichytu-pamyat/> (дата звернення 16.04.2024).

53. Лисогор І. Кличко згоден створити Пантеон Героїв на Аскольдовій могилі, якщо це підтримає громада / Ірина Лисогор LB. – 2023. – 14 лип. [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: https://lb.ua/news/2023/07/14/565267_klichko_zgoden_stvoriti_panteon.html (дата звернення 16.04.2024).

54. Створення Національного Пантеону Героїв України на території парку Аскольдова Могила у місті Києві / Інформація. [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://petition.president.gov.ua/petition/184520> (дата звернення 15.04.2024).

55. Концепція типового надгробку на похованнях загиблих (померлих) учасників АТО / Інформація. [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://old.uinp.gov.ua/page/tipovii-nadgrobok> (дата звернення 15.04.2024).

56. Кондрат А. Чому Україні необхідний Національний військовий меморіал та Пантеон Героїв / Анастасія Кондрат [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://svidomi.in.ua/page/chomu-ukraini-neobkhdni-natsionalnyi-viiskovyi-memorial-ta-panteon-heroiv> (дата звернення 15.04.2024).

57. Батюк І. Кабмін офіційно визначив місце розташування Національного військового меморіального кладовища / Ірина Батюк [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: https://life.pravda.com.ua/society/uryad-oficiyno-viznachiv-roztashuvannya-dlya-nacionalnogo-viiskovogo-memorialnogo-kladovishcha-300552/?_gl=1*jyeu3x*_ga*NTU1Mzg4MzE2LjE2NzU1MTA5MDE.*_ga_6ELQ7YC NBS*MTcxMDUyNTkzNS42MzMzMS4xNzEwNTI1OTc2LjE5LjAuMA (дата звернення 15.04.2024).

58. Дробович назвав причини, чому Національне військове кладовище не можна будувати у Биківні / Інформація. [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: [https://www.radiosvoboda.org/a/drobovych-roayasnyv-chomu-viiskove-kladovyshche-ne-budovatymut-u-bykivni/32658002.html](https://www.radiosvoboda.org/a/drobovych-roayasnyv-chomu-viiskove-kladovyshche-ne-buduvatymut-u-bykivni/32658002.html) (дата звернення 15.04.2024).

59. Війна і поховання: чи все врегулювала Верховна Рада? / Лабораторія законодавчих ініціатив // Дзеркало тижня. – 2024. – 12 берез. [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: https://zn.ua/ukr/war/vijna-i-pokhovannja-chi-vse-vrehuljuvala-verkhovna-rada.html?fbclid=IwAR14xUiWRhVwbQrIVX11tVG_AD9xbuNHAIWJWfW7oS2lB2zBRQObNMHcWmQ (дата звернення 15.04.2024).

60. Котубей-Геруцька О. Практики пам'ятання, меморіалізація та військові кладовища – як українці вшановують полеглих воїнів у різних містах / Олеся Котубей-Геруцька // Суспільне | Культура. – 2023. – 5 черв. [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://suspihne.media/culture/491374-praktiki-pamatanna-memorializacia-ta-viiskovi-kladovisa-ak-ukrainci-vsanoVuut-poleglih-voiviv-u-riznih-mistah/> (дата звернення 15.04.2024).

61. Толкачова О. «Загиблі Герої заслуговують на почесне вшанування», або Візит Блінкена завершується, а сором залишається / Олена Толкачова [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://www.pravda.com.ua/columns/2023/09/7/7418900/> (дата звернення 15.04.2024).

62. Національне військове меморіальне кладовище запрацює до осені / Інформація. [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://armyinform.com.ua/2024/03/28/nacziionalne-viiskove-memorialne-kladovyshhe-zapraczyuye-do-oseni/#:~:text=%D0%9F%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D1%96%D1%81%D1%82%D1%8E%20%D0%BF%D0%BE%D0%B1%D1%83%D0%B4%D1%83%D0%B2%D0%B0%D1%82%D0%B8%20%D0%B2%D0%B5%D1%81%D1%8C%20%D0%BA%D>

0%BE%D0%BC%D0%BF%D0%BB%D0%B5%D0%BA%D1%81%20%D0%9D%D0%B0%D1%86%D1%96%D0%BE%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D0%BE%20%D0%B2%D1%96%D0%B9%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%BE%D0%B3%D0%BE%20%D0%BC%D0%B5%D0%BC%D0%BE%D1%80%D1%96%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D0%BE%20%D0%BA%D0%BB%D0%B0%D0%B4%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%89%D0%B0%20%D0%BF%D0%BB%D0%B0%D0%BD%D1%83%D1%94%D1%82%D1%8C%D1%81%D1%8F%20%D0%B4%D0%BE%202027%20%D1%80%D0%BE%D0%BA%D1%83.%20%D1%96%20https://life.pravda.com.ua/columns/shcho-treba-znati-pro-budivnictvo-nacionalnogo-viyskovogo-memorialnogo-kladovishcha-300763/?_gl=1*1o9rw12*_ga*NTU1Mzg4MzE2LjE2NzU1MTA5MDE.*_ga_6ELQ7YCNBS*MTcxMTc4MTI0NC42ODIuMS4xNzExNzgxMzIxLjU2LjAuMA. (дата звернення 17.04.2024).

63. Старущенко Я. Шлях до Національного військового меморіального кладовища / Ярослав Старущенко [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: https://life.pravda.com.ua/columns/shcho-treba-znati-pro-budivnictvo-nacionalnogo-viyskovogo-memorialnogo-kladovishcha-300763/?_gl=1*1o9rw12*_ga*NTU1Mzg4MzE2LjE2NzU1MTA5MDE.*_ga_6ELQ7YCNBS*MTcxMTc4MTI0NC42ODIuMS4xNzExNzgxMzIxLjU2LjAuMA.. (дата звернення 17.04.2024).

64. Дробович А. Чому важливо відстояти символ ЗСУ на військових могилах? / Антон Дробович [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://www.pravda.com.ua/columns/2024/04/3/7449304/> (дата звернення 17.04.2024).

65. Сохань І. Вшанування пам'яті загиблих Захисників: чи маємо право опускати очі? / Інна Сохань [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://www.pravda.com.ua/columns/2023/08/22/7416632/> (дата звернення 15.04.2024).

66. Терлюк І., Кисіль А., Боденчук Б. Конфлікт на цвинтарі: рідні загиблого захисника з Тернополя хочуть інший пам'ятник на пантеоні / Ірина Терлюк, Анастасія Кисіль, Богдан Боденчук // Суспільне | Тернопіль. – 2023. – 19 жовт. [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://suspilne.media/ternopil/597555-na-alei-geroiv-odna-z-rodin-hoce-vstanoviti-vidminnij-vid-insih-pamatnik/> (дата звернення 15.04.2024).

67. «Меморіалізація російсько-української війни: виклики та завдання» – круглий стіл від Українського інституту національної пам'яті / Інформація. [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://www.maidanmuseum.org/uk/node/2808> (дата звернення 15.04.2024).

68. «Важливі не великі цифри, а конкретні люди»: Оксана Довгополова у *YouTube*-програмі «Нація, яка пам'ятає» [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу:

<https://www.victims.memorial/post/%D0%B2%D0%B0%D0%B6%D0%BB%D0%B8%D0%B2%D1%96-%D0%BD%D0%B5-%D0%B2%D0%B5%D0%BB%D0%B8%D0%BA%D1%96-%D1%86%D0%B8%D1%84%D1%80%D0%B8-%D0%B0-%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D0%BA%D1%80%D0%B5%D1%82%D0%BD%D1%96-%D0%BB%D1%8E%D0%B4%D0%B8-%D0%BE%D0%BA%D1%81%D0%B0%D0%BD%D0%B0-%D0%B4%D0%BE%D0%B2%D0%B3%D0%BE%D0%BF%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%B0-%D1%83-youtube-%D0%BF%D1%80%D0%BE%D0%B3%D1%80%D0%B0%D0%BC%D1%96-%D0%BD%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F-%D1%8F%D0%BA%D0%B0-%D0%BF%D0%B0%D0%BC-%D1%8F> (дата звернення 16.04.2024).

69. Відкритий перелом / Інформація. [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://www.balbek.com/open-fracture> (дата звернення 16.04.2024).

70. Морозов О. Ось проєкт меморіалу «Відкритий перелом» навколо зруйнованого мосту в Ірпені від *Balbek Bureau* / Олексій Морозов // *The Village*. – 2022. – 5 жовт. [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://www.village.com.ua/village/city/city-news/331317-os-proekt-memorialu-vidkritiy-perelom-navkolo-zruynovanogo-mostu-v-irpeni-vid-balbek-bureau> (дата звернення 16.04.2024).

71. «Збереження пам'яті про війну – завдання всіх українців». Розмова з власником *Berlin Story Bunker* [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу:

<https://www.victims.memorial/post/%D0%B7%D0%B1%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%B6%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F-%D0%BF%D0%B0%D0%BC%CA%BC%D1%8F%D1%82%D1%96-%D0%BF%D1%80%D0%BE-%D0%B2%D1%96%D0%B9%D0%BD%D1%83-%D0%B7%D0%B0%D0%B2%D0%B4%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F-%D0%B2%D1%81%D1%96%D1%85-%D1%83%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%86%D1%96%D0%B2-%D1%80%D0%BE%D0%B7%D0%BC%D0%BE%D0%B2%D0%B0-%D0%B7-%D0%B2%D0%BB%D0%B0%D1%81%D0%BD%D0%B8%D0%BA%D0%BE%D0%BC-berlin-story-bunker> (дата звернення 16.04.2024).

72. Кудряшова В. «Дорога життя» і стадіон «Чемпіон». Як *Irpin Reconstruction Summit* планує відновлювати Ірпінь / Вікторія Кудряшова // *The Village*. – 2023. – 6 берез. [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу:

<https://www.village.com.ua/village/city/how-it-works-city/336733-irpin-rekonstruktsiya> (дата звернення 16.04.2024).

73. Марків Н. Фото Героїв на Стіні пам'яті у Києві: що відбувається з народним меморіалом / Наталка Марків // Вечірній Київ. – 2023. – 20 жовт. [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://vechirniy.kyiv.ua/news/89807/#:~:text=%D0%9D%D0%B0%20%D0%BC%D1%83%D1%80%D1%96%20%D0%9C%D0%B8%D1%85%D0%B0%D0%B9%D0%B%D1%96%D0%B2%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%BE%D0%B3%D0%BE%20%D0%97%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D1%82%D0%BE%D0%B2%D0%B5%D1%80%D1%85%D0%BE%D0%B3%D0%BE%20%D1%81%D0%BE%D0%B1%D0%BE%D1%80%D1%83,%D0%B2%D1%96%D0%B9%D0%BD%D0%B8%20%D0%B7%D0%B0%D1%85%D0%B8%D1%81%D0%BD%D0%B8%D0%BA%D1%96%D0%B2%20%D1%82%D0%B0%20%D0%B7%D0%B0%D1%85%D0%B8%D1%81%D0%BD%D0%B8%D1%86%D1%8C%20%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B8>. (дата звернення 16.04.2024).

74. У Києві відкрили оновлену Стіну пам'яті на мурах Михайлівського Золотоверхого монастиря / Інформація. // LB. – 2020. – 21 серп. [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: https://lb.ua/society/2020/08/21/464326_kiievi_vidkrili_onovlenu_stinu.html (дата звернення 16.04.2024).

75. Білінський О. Якою ми не хочемо бачити пам'ять після війни / Олександр Білінський [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://www.pravda.com.ua/columns/2024/02/29/7444300/> (дата звернення 17.04.2024).

76. Платформа пам'яті Меморіал [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://www.victims.memorial/> (дата звернення 17.04.2024).

77. Буняк В. Платформа пам'яті «Меморіал» презентувала новий спецпроект «Люди, які працюють зі смертю» / Валерія Буняк [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://detector.media/infospace/article/223713/2024-03-02-platforma-pamyati-memorial-prezentovala-novu-spetsproiekt-lyudy-yaki-pratsuyut-zh-smertyu/> (дата звернення 17.04.2024).

78. Мельник К. Відео про загиблих військових відтепер показують на вокзалах, у потягах і кінотеатрах / Катерина Мельник // *The Village*. – 2024. – 6 берез. [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://www.village.com.ua/village/city/city-news/348483-video-pro-zagiblih-viyskovih-vidteper-pokazuyut-na-vokzalah-u-potyagah-i-kinoteatrah> (дата звернення 17.04.2024).

79. На Київщині відкрили меморіал «Хрест Героїв» до другої річниці вторгнення РФ в Україну / Інформація. [Електронний ресурс]. – Текст. дані. –

Режим доступу: <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/3831709-na-kiivsini-vidkrili-memorial-hrest-geroiv-do-drugoi-ricnici-vtorgnenna-rf-v-ukrainu.html> (дата звернення 16.04.2024).

80. Хрест Героїв [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://www.crossofheroes.org/> (дата звернення 16.04.2024).

81. Балашова Д. Світло всередині «Хреста Героїв»: тим, хто пішов у засвіти, присвячується / Дана Балашова [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://pragmatika.media/svitlo-vseredyni-khresta-heroiv-tym-khto-pishov-u-zasvity-prysviachuietsia/> (дата звернення 16.04.2024).

82. Каблука М. Як нам пам'ятати трагедії: нетравматична імерсивність в пам'ятниках / Микола Каблука [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://life.pravda.com.ua/culture/yak-nam-ram-yatati-tragediji-netravmatichna-imersivnist-v-ram-yatnikah-301022/> (дата звернення 16.04.2024).

83. Дім матері Алевтини Кахідзе: пам'ятник усім, хто не брав участі у війні, але став її учасником / Past / Future / Art [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://pastfutureart.org/alevtina-kakhidze-mother-memorial/> (дата звернення 16.04.2024).

Матеріал підготувала

Г. М. Іванченко,
завідувачка сектору ДЗК відділу НАУІ
Інформцентру з питань культури та мистецтва

Комп'ютерне опрацювання та редагування *І. Г. Піленко*

Формат 60x84/16. Умовн. друк. арк. 2,67. Б/т. Зам. 34. Безплатно

НБУ імені Ярослава Мудрого, Київ-1, Грушевського, 1. Тел. 278–85–12